

NORDEUROPA-INSTITUT

Humboldt-Universität zu Berlin

Jurij Kusmenko
Sven Lange (Hrsg.)

Historisk lexikologi
Orddöd

Historisk Lexikologi

Orddöd

Föredrag från det 2:a studentkollokvet
i nordisk språkvetenskap
Stockholm, 29 – 30 november 1997

Herausgegeben von
Jurij Kusmenko und Sven Lange

Berlin 1998

Kleine Schriften des Nordeuropa-Instituts 14

Redaktion: Charlotta Brylla, Kristina Kotcheva, Bente Lien, Ida Zelic

Layout: Kristina Kotcheva

Redaktionsschluß: 9. Juli 1998

© Nordeuropa-Institut, Humboldt-Universität zu Berlin

INHALT

Jurij Kusmenko/ Sven Lange	VORWORT	5
Sven Lange (Stockholm)	PROJEKTET „TYSK ORDDÖD I SVENSKAN“	7
Kristina Kotcheva (Berlin)	INVISIBLE-HAND TEORIN OCH HÖGTYSKA LÅNORDS ‘DÖD’ I SVENSKAN. NÅGRA SYNPUNKTER PÅ PROJEKTET „TYSK ORDDÖD I SVENSKAN“	17
Inga Larsson (Stockholm)	SUBSTANTIVET <i>BUKSORG</i> ELLER “BÅDE EN <i>SNÅLBUK</i> OCH EN <i>GIRIGBUK</i> KAN HA <i>BUKSORG</i> “	24
Charlotta Brylla (Stockholm)	FRÅN JENA TILL UPPSALA. OM TYSKA LÅNORD I SVENSKAN UNDER ROMANTIKEN	33
Henrik Stawe (Stockholm)	AD FONTES!	39
Tobias Bitaroczky (Berlin)	ORDENES DØD – SVENSK OG DANSK – EN SAMMENLIKNING	45
Gunilla Serin (Stockholm)	SUBSTANTIVET <i>ARMRIDDARE</i> , ADJEKTIVET <i>DULL</i> OCH VERBET <i>DRÖNA</i>	50
Albena Beltschewa (Berlin)	FÖRLUST AV TYSKA LÅNEPREFIX I SVENSKAN	57
Rune Palm (Stockholm)	ORDDÖD I ÖVERGÅNGEN FRÅN RUNSVENSKA TILL KLASSISK FORNSVENSKA	66
Jurij Kusmenko (Berlin)	NÅGRA ANMÄRKNINGAR OM ORDDÖD I ISLÄNDSKAN	74

VORWORT

In diesem Band sind die Vorträge der Teilnehmer des Zweiten studentischen Kolloquiums zur nordischen Sprachwissenschaft versammelt, das im November 1997 in Stockholm stattfand. Sechs Teilnehmer von der Universität Stockholm (Sven Lange und Rune Palm, die Doktorandin Charlotta Brylla und die Studierenden Inga Larsson, Gunilla Serin und Henrik Stawe) sowie vier Vertreter des Nordeuropa-Instituts der Humboldt-Universität zu Berlin (Jurij Kusmenko und die Studierenden Albena Beltschewa, Kristina Kotcheva und Tobias Bitaroczky) haben in Stockholm eins der interessantesten Probleme innerhalb der historischen Lexikologie behandelt, und zwar, wie und warum Wörter sterben. Dieses Kolloquium setzt die Zusammenarbeit zwischen dem Nordeuropa-Institut der Humboldt-Universität und dem Institut für nordische Sprachen der Universität Stockholm fort, die im Rahmen des Partnerschaftsvertrags zwischen unseren Universitäten abläuft. Die Zusammenarbeit begann im Juni 1996, als in Berlin das Erste studentische Kolloquium zum Thema "Nordische Sprachgeschichte" stattfand (siehe "Nordisk språkhistoria", Kleine Schriften des Nordeuropa-Institutes, Heft 7, Berlin 1996). Schon damals wurde der Wunsch ausgesprochen, unsere Kräfte auf ein Themenkreis zu konzentrieren und gemeinsam an einem Projekt zu arbeiten. Im vorliegenden Band werden die vorläufigen Ergebnisse unserer Zusammenarbeit zum Thema "Worttod" vorgestellt.

Wir hoffen, daß dieses studentische Kolloquium, das wir regelmäßig abhalten möchten, uns hilft, das Interesse der Studierenden an skandinavistischer Sprachwissenschaft zu fördern, ihre Erfahrung sowohl in der selbständigen Forschung als auch in der Arbeit an einem gemeinsamen Forschungsprojekt zu erweitern und persönliche Kontakte zwischen den Studierenden und den Lehrenden beider Universitäten zu vertiefen.

Jurij Kusmenko, Sven Lange
Berlin, Stockholm

PROJEKTET "TYSK ORDDÖD I SVENSKAN"

1. Begreppet "ordddöd"

Den metaforiskt bildade termen "ordddöd" är en olycklig glosa. Inte bara för att den kanske väcker helt felaktiga, biologiska föreställningar om det den ska förklara utan fastmer för att den inte förmår åtskilja den *totala* förlust som drabbar språkets ordförråd när ett helt ord, både dess uttryckssida och dess innehåll, försvinner, från den *partiella* förlust som drabbar språket, då endast någon betydelse hos ett polysemt ord bortfaller, ett ord som dock kvarstår i språket med sina övriga betydelser. Som vetenskapsterm är ordet egentligen omöjligt. Vi borde i stället prägla en ny term, exv. betydelseförlust, meningsbortfall osv. Nog av, vi har behållit termen – av flera skäl. Först och främst för att den har sin hemvist i nordistiken men också för att den har motsvarigheter på annat håll (i tysk forskning "Wortuntergang") men inte minst för att den går att fylla med ett preciserat vetenskapligt innehåll. Med orddöd menar vi fortsättningsvis lexikala förluster av två slag:

1. då ordet eller den lexikaliserade frasen försvinner ur språket, både till form och innehåll.
2. då en eller flera betydelser bortfaller hos ett ord som dock kvarstår i språket.

2. Syfte

Projektet syftar till att kartlägga den "ordddöd" som drabbat en mängd ord i nysvenskan med högtysk härkomst. Huvudvikten skall läggas vid orddödens bakomliggande faktorer och i görligaste mån skall "dödsorsaken" fastställas för varje enskilt ord.

3. Forskningsbakgrund

I forskningsbakgrunden måste vi begränsa oss. Vi tar bara upp forskning med direkt relevans för projektet. Således håller vi den litteratur som rör språkförändringar i allmänhet utanför resonamangen (exv. Rauch/Carr, 1983; Fasold/Schiffrin, 1989; Keller, 1990; Aitchison, 1991; Trask, 1994). Ej heller tar vi upp lånordsforskning i allmänhet, vare sig svensk eller internationell. Vi avstår således här från att redogöra för den forskning som ägnar sig åt att typbestämma lånord i ordlån, begreppslån osv. (se bl. a. Haugen, 1950 och en rad andra artiklar av samma författare, Dahlstedt m. fl., 1962). Vi avstår också från att här redovisa den forskning som diskuterar tänkbara orsaker bakom inlåning och spridning (Larsson, 1977; Breivik/Hå, 1989, se även Edlund/Hene, 1992, 67). Vi bortser också i vår bakgrundsteckning från det som har med lånordens gradvis anpassning i språket att göra (Hellquist, 1930; Seltén, 1993). Av utrymmesskäl beskriver vi endast de arbeten om orddöd som haft direkt betydelse för vårt val av modell samt bringar till kännedom de spridda men ganska ytliga hänvisningar till högtyskans inflytande på svenskan som gjorts.

Det svenska ordförrådets historiska bakgrund har framför allt beskrivits av Elof Hellquist (Hellquist, 1929-1932). Hellquist avhandlar i två fristående kapitel det lågtyska respektive det högtyska inflytandet på svenskt ordförråd (ibid. 1930, kap. 4 resp. kap. 5). Han konstaterar bl. a. att den egentliga inlåningen av högtyska ord börjar med reformationen och att "strömmen av högtyska ord flyter alltså under de följande århundradena" (ibid. 786). Hellquist urskiljer i sin översikt en rad ämnesområden där det högtyska inflytandet varit starkt, exv. militärtermer, bebyggelsestermer osv. (a. a. 787). Det högtyska inflytandet är enligt Hellquist "betydande" t. o. m. mera än vad som kommit till uttryck i hans översikt. I sin förteckning över ord med högtysk bakgrund antecknar Hellquist också en rad ord som senare försvunnit ur svenskan. Han gör emellertid ingen närmare granskning av orsakerna bakom försvinnandena. Han konstaterar rent allmänt att ett visst motstånd mot det stora antalet germanismer kan noteras redan på 1750-talet (bl. a. hos Sven Hof) och han nämner också att fyrtio år senare klagar litteraturgranskare över "tillflödet av förtyskningar och tyska lån" (ibid. 787).

Under slutet av 1800-talet under inflytande av Darwins utvecklingslära väcks på allvar språkforskarnas intresse för ordens liv och död. Flera svenska språkforskare har alltsedan dess bidragit till denna diskussion. I den lätt kåserande artikeln „Döda ord“ (1891) har Gustaf Cederschiöld närmast en språkvårdande utgångspunkt för sin diskussion. Med den för sekelskiftet så typiska organismmetaforen, d. v. s. likställandet av språk och organiskt liv ("Liksom ett helt språk, så kunna äfven dess beståndsdelar, orden, jämföras med lefvande organismer"; "...språkets celler, orden,") ger Cederschiöld, utan att vilja helt utrota de främmande orden, exempel på hur det moderna språket ska kunna berikas med gamla ord som förtjänar att "räddas ur oförtjänt glömska", bl. a. skulle dessa återuppväckta döda ord kunna berika svenskans synonymförråd (ibid. 103).

I boken *Om språkets förändring* behandlar Axel Kock på några sidor frågan om ordens liv och död (Kock, 1896/1925, 50ff.). Kock, som liksom Cederschiöld utgår från organismtanken ("Liksom djuret födes, lever och dör, så är det – bildligt talat – också med ordet"), gör ansatser till att urskilja vissa orsaker till orddöden. Så t. ex. noterar han att många ord "hava försvunnit eller så gott som försvunnit av den naturliga anledningen, att själva saken, som de betecknade, ej längre används eller genom förbättrade konstruktionssätt till oigenkännlighet förändrats" (ibid. 53).

Adolf Noreen presenterar i artikeln „Ordens död“ fem huvudfaktorer bakom fenomenet orddöd. Ord försvinner för det första p. g. a. att "saken" försvinner, för det andra p. g. a. att ord inte längre svarar mot sina syften, för det tredje p. g. a. att något uttrycksbehov inte längre föreligger, för det fjärde p. g. a. konkurrens mellan synonymer och slutligen p. g. a. ljudsymbolik. Den darwinistiska tanken – "det är bäst, som sker" – avvisas dock av Noreen som huvudförklaring. Han konstaterar att man i en rad fall inte kan "åtminstone på vetenskapens nuvarande ståndpunkt, finna någon förnuftig grund, varför det ena ordet besegrats av det andra..." (ibid. 140).

I uppsatsen „Till frågan om ordens död“ utvärderar Lars Levander inledningsvis Cederschiölds och Kocks bidrag till orddödsdiskussionen (Levander, 1950). Han härleder deras förankring i organismtanken till Arsène Darmesteters klassiska arbete *La vie des mots*. Levander instämmer i den kritik som redan tidigt formulerades mot Darmesteters biologiska synsätt och förordar i stället en dialektgeografisk behandling av frågan i anslutning till forskare som Jules Gilliéron, Natan Lindqvist, D. O. Zetterholm m. fl. Levanders eget bidrag, som på goda grunder kan betecknas som ett

arbete helt befryndat med modern sociolingvistisk, består av en studie av orddöd som utmärks av att den "icke grundar sig på fonetiska och morfologiska förhållanden". Tyngdpunkten ligger i stället i vid ett studium av hela det ordförråd som kan vara inblandat i en "språkblandningsprocess" (Venjan/Väster-Dalarne å ena sidan och Övriga Moraområdet å andra sidan). Underlaget för en så ambitiös satsning möjliggörs genom att "endast ett mycket begränsat geografiskt område behandlas". Bland viktiga faktorer för språkblandningen i området urskiljer han bl. a. den sociala prestige och barnspråket.

Carl-Eric Thors behandlar frågan om ordens död i en artikel från 1965 (Thors, 1965). Han presenterar en hel del ny forskning på området, särskilt engelsk och fransk. Hans artikel formar sig snarast till en förklaringsmodell där faktorer som homonymi, olämpliga associationer, polysemi, ordlängd, fyllda semantiska fält osv. diskuteras med exempel tagna ur den svenska ordhistorien.

Den orddöd som drabbat de högtyska orden har utöver Hellquist inte kommenterats närmare men i läroboken *Lånord i svenskan. Om språkförändringar i tid och rum* (1992) ställs frågan varför vissa lånord dukat under. Författarna besvarar den inte men framkastar tanken att en "brett upplagd longitudinell studie, som inlemmar de ord som inte behållits i låntagarspråket, skulle kasta ljus över inlåningens förutsättningar" (Edlund/Hene, 1992, 178).

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att samtliga hittills anförda inlägg i frågan om orddöd var och en på sitt sätt lämnar bidrag till en förklaringsmodell av fenomenet icke minst Norens. Levanders innebär en perspektivförskjutning från renodlad lingvistisk förklaring till förmån för ett sociolingvistiskt angreppssätt där förändringar i ordförrådet ytterst har sin grund i kulturella och ekonomiska orsaker. Någon brett upplagd, systematisk studie av döda ord i svenskan har inte gjorts.

4. Högtyskt inflytande på svenskan

Johan Er. Rydqvist har i företalet till tredje delen, ordboken, av sin språkhistoriska grammatik *Svenska språkets lagar* låtit "antyda" svenskans "ställning till de Tyska språkarterna, i fråga om inverkan från dessa" (Rydqvist, 1863, IX). Han tvingas därvid konstatera modersmålets stora beredvillighet till att ersätta inhemskt med främmande: "ja man inser knappast, hvarföre de gamle vikingarnes afkomlingar, ett sjöfolk sedan hedenhös, i sitt sjöspråk uptagit Plattyska och Holländska ord och ordalag i all oändlighet" (ibid. VIII). Den enda ordklass "som alltid varit otillgänglig för utländskt intrång" menar Rydqvist, är pronomen. Detta påstående blir föremål för kritisk granskning i Esaias Tegnér's artikel "Tyska inflytelser på svenskan" (1889), vilken exklusivt behandlar denna ordklass. I stort sett är det framförallt ordförrådet som stått i centrum för intresset, när det gäller det högtyska inflytandet på svenskt språk (Hellqvist, 1930) i någon mån även ordbildning (Tamm, 1876, 1878, 1880) och syntax (Johannisson, 1975). De flesta framställningar rörande tyskans inflytande på nordiska språk, i det här fallet särskilt svenskan, brukar dra en tidsgräns ungefär vid reformationen vid vilken det massiva lågtyska inflytandet ersätts av en väsentligt mindre genomgripande påverkan från högtyskan (Hellqvist, 1930; Johannisson, 1975; Haugen, 1976 m. fl.). Denna påverkan har, som Einar Haugen (1976) påpekat, särskilt gällt intellektuella, ekonomiska, administrativa och religiösa sammanhang. Haugen nämner en rad omständigheter som har gynnat högtyskan i såväl danskan som

svenskan (kungliga personer av tysk börd, skolutbildningens utformning, närvaro av tysk kyrka i flera städer o. s. v). Ture Johannisson (1975) härleder det högtyska inflytandet till den fullständiga bibelöversättningen (1541) som medvetet utmönstrar lågtyska lånord och affix och ersätter dem med högtyska motsvarigheter under inflytande av Lutherbibeln (från 1534 och 1539). Även övrig religiös översättningslitteratur från tyskan ("mehrere Andachtsbücher von englischem, französichem und sogar dänischem Ursprung ins Schwedische auf dem Wege über deutsche Vorlagen übersetzt wurden" (D. Lindquist citerat efter Johannisson, 1975, 250) liksom även de i Sverige spridda almanackorna med tyska förebilder har haft betydelse för det svenska ordförrådet (Ljunggren, 1944, se Johannisson 1975, 251: not 63). Det högtyska inflytandet når enligt Johannisson sin höjdpunkt vid tiden för 30-åriga kriget (ibid. 251, se även Moberg, 1994). Därefter sätter en reaktion in mot lånord i flera europeiska språk. I svenskan liksom för övrigt i tyskan, är det emellertid ord med romanskt ursprung, som drabbas i första hand (ibid. 251). Mot slutet av 1700-talet noterar både Hellquist, som vi tidigare påpekat och Johannisson en ny invandringsvåg av tyska ord i samband med romantikens litterära strömningar. Tiden därefter kännetecknas, enligt Johannisson, av en kontinuerlig ström av inlånade högtyska ord i såväl allmänspråket som i olika fackspråk (vi erinrar här om Hellquists gruppering av orden i ämnes- eller fackområden). I Sverige görs mot slutet av 1800-talet ett isolerat angrepp (Viktor Rydberg) icke helt utan verkan mot de tyska lånorden (Johannisson, 1975, 251). Sammanfattningsvis kan vi konstatera att forskningen inventerat det högtyska ordbeståndet i svenskan (Hellquist) och indirekt också gett oss en bild av den kulturella kontext inom vilken denna inlåning sker (Hellquists gruppering i ämnes- och fackområden). Ingen av de nu åberopade forskarna har emellertid ägnat orddöden bland dessa ord någon särskild uppmärksamhet.

5. Tysk forskning om orddöd med relevans för projektet

För projektet har Nabil Osmans *Kleines Lexikon untergegangener Wörter* (1972) varit en viktig utgångspunkt. Osmans lexikon bygger på Johann Christoph Adelungs *Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart* från 1700-talet i vilken författaren enligt Osman strävade efter att kodifiera sin samtids tyska språk. Osman, som bygger på en reviderad upplaga av Adelungs lexikon från 1811, väljer ut de ord som enligt vissa kriterier kan anses som döda. Varje ord förses sedan i lexikonet med uppgifter om form, betydelse och bruklighet osv. Ordboksartiklarna avslutas under rubriken "Untergangsgrund" av en kort diskussion om tänkbar dödsorsak. Dödsorsaken fastställs med hjälp av en modell som i lexikonet återges i bilaga under rubriken "Wortuntergang". Eftersom denna modell är viktig för oss skall vi återge den nedan. Dessförinnan kan vi dock konstatera att Osmans modell i sina huvuddrag följer tidigare förslag utarbetade av en grupp tyska forskare, verksamma i Kiel på 1910-talet. Kielgruppen ägnade sig åt orddöd i fornengelskan (Hemken, 1906; Offe, 1908; Oberdörffer, 1908; Teichert, 1912) En tidig översikt av denna forskning finns i Holthausen (1915).

6. Material

De ord som skall behandlas, d. v. s. ord med högtysk bakgrund som förekommit i nysvenskan men senare försvunnit, hämtas ur SAOB med Dahlgren och Hellquist som – än så länge – provisoriska "ingångar" i väntan på en fullständig ordförteckning ur SAOB, framtagna av O.S.A.-projektet.

Ur Dahlgrens *Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord och talesätt från och med 1500-talets andra årtionde* (Dahlgren, 1914-16) har excerperats samtliga ord som Dahlgren markerat med ett T (för högtyska), oavsett om det är den enda etymologiska uppgift Dahlgren lämnar eller inte. Oftast anger denne också det tyska ordet i sin etymologiska parentes, t. ex. det tyska verbet *abfertigen* för det svenska *affärdiga*. Dahlgrens ord med högtysk bakgrund har lagts in i en databas. De representerar följande ordklasser: 1445 substantiv, 1348 verb, 523 adjektiv, 71 adverb, 6 interjektioner, 1 konjunktion, 2 prepositioner samt ett ord dubbelbokfört för adverb och preposition. Ordklassindelningen är Dahlgrens. Ordsamlingen från Dahlgren används i första hand som en "ingång" i SAOB:s förmodligen rikhaltigare material.

Utöver orden hos Dahlgren får vi en lång rad ord som kan betraktas som döda i Hellquists översikt av det högtyska inflytandet på svenskan. Hellquist själv har emellertid ingen uppdelning i levande eller döda ord.

SAOB:s döda ord och ordbetydelser med högtysk bakgrund kommer att ställas till projektets förfogande i form av en för ändamålet specialgjord databas genom O.S.A.-projektets försorg (Yvonne Cederholm). Det är emellertid en hel del problem förknippade med sammanställningen av denna ordsamling varför vi i väntan på denna kommer att använda oss av Dahlgrens ordsamling, kompletterad med ord ur Hellquist, som "inkörtsport" till SAOB.

7. Metod

7.1 "Elektroniska" Dahlgren

Hela Dahlgrens Glossarium finns i datorstödd version (se Lange, 1992). Denna innehåller förutom etymologisk uppgift även upplysning om ordets uppslagsform, ordklasstillhörighet och betydelse. I sin betydelsebeskrivning ger Dahlgren nusvenska ekvivalenter och ej definitioner. I dataversionen till skillnad från pappersversionen är orden dessutom begreppsklassificerade efter Rogets system, förmedlat genom Bring (1930). I den datorstödda återfinns dock ej Dahlgrens språkprover eller källor. Dessa uppgifter får fortfarande sökas i pappersversionen. I databasen finns således redan inlagda uppgifter för följande fältnamn i databasen:

DAHLORD (Dahlgrens uppslagsord)

ORDKL (ordklass enligt Dahlgren)

DAHLBET (Dahlgrens betydelseuppgifter i regel i form av ekvivalentord)

KLASS (begreppsklass enligt Roget's system förmedlat av Bring)

Ur den datorstödda versionen av hela Dahlgren har vi för projektets räkning plockat ut endast de ord som Dahlgren anger som högtyska (markerade med T, ibland vid sidan av andra språk). Detta urval har lagts in i en särskild databas. Denna databas är emellertid större än så och nedan ska vi se vilka ytterligare fältnamn den innehåller

och vilka typer av uppgifter som skall tillföras. Faktaunderlaget skall leda fram till ett fastställande av ordets dödsorsak.

7.2 Etapp 1. Komplettera de etymologiska uppgifterna

I den första etappen kompletteras Dahlgrens etymologiska uppgifter med hjälp av SAOB. Dessa läggs in i databasen under fältnamnet: SAOBLÅN.

Här gäller det att se till att alla föreslagna språk kommer med tillsammans med relevanta förkortningar (se kap 9 i Carl-Erik Lundbladh *Handledning till Svenska Akademiens ordbok* för vägledning).

7.3 Etapp 2. Notera lexikonuppgifter

I den andra etappen läggs uppgifter om uppslagsform, betydelse, bruklighet, första- och sistabelägg (till varje betydelsemoment) samt upplysningar om källor in i databasen under respektive fältnamn. Uppgifterna hämtas från Dahlgren och SAOB. Dahlgrens källor läggs in i form av dennes förkortningar in i fältnamnet: DAHLKÄLLA.

SAOB:s uppgifter läggs in under följande fältnamn:

SAOBFORM (här anges SAOB:s uppslagsform)

SAOBBET (uppgifter om betydelse)

SAOBBRUK (bruklighetsuppgifter)

FÖRSTABEL (förstabelägg)

SISTABEL (sistabelägg)

SAOBKÄLLA (källor)

Källorna räknas (Dahlgrens och SAOB:s). Ytterligare källuppgifter kan ev. erhållas genom SAOB:Arkiv. Siffran fylls i under fältnamnet: KÄLLANTAL.

Källorna bör också typbestämmas. För att få närmare upplysningar om vilken typ av skrift som döljer sig bakom Dahlgrens respektive SAOB:s förkortningar måste undersökaren konsultera Dahlgrens Förteckning på anförda skrifter respektive SAOB:s Källförteckning. Den första typbestämningen är grov. Den anger huruvida källan representerar någon av följande typer: världslig prosa (VP), världslig vers (VV), andlig prosa (AP) eller andlig vers (AV). Uppgifterna skrivs in under fältnamnet: KÄLLTYP.

Källtypen kan sedan vid behov underklassificeras med hjälp av det klassifikations-system som används för svenska bibliotek. Källtypen kan då förses med ett ämnesord samt en bibliotekssignatur. Lämpligast är naturligtvis att undersökaren helt enkelt tar fram uppgifterna via Kungliga biblioteket.

7.4 Etapp 3. Mät diffusionsdjupet

I den tredje etappen fastställs med SAOB:s hjälp huruvida ordet är utgångspunkt för vidare ordbildning. Ordet blir således ett nästlemma i ett näste, i vilket sammansättningar och avledningar kan förtecknas (NLO 1997, 222). Uppgifterna förs in under fältnamnet:

NÄSTE (förtecknar sammansättningar där ordet ingår och avledningar av ordet)

7.5 Etapp 4. Utred ordets synonymförhållanden

I den fjärde etappen görs en preliminär utredning om ordets eventuella synonymer. Denna utredning bygger på följande uppgifter:

1. De nusvenska översättningsglosor som SAOB anför. Dessa finns redan antecknade under fältnamnet SAOBBET.
2. De ekvivalenter som Dahlgren antecknar för ordet. Dessa finns redan i vår databas under fältnamnet DAHLBET.

Ytterligare synonymer kan vid behov erhållas genom att vi konsulterar nusvenska synonymordböcker och plockar fram ord som är synonymer till Dahlgrens och SAOB:s översättningsglosor. Dessa förs in under fältnamnet: ÖVRSYN.

Synonymer till lånordet, vilka dött och inte överlevt till nusvensk tid har vi dock ännu inte tillgång till. Dessa kan än så länge enbart sökas med hjälp av den datorstödda versionen av Dahlgrens glossarium. Den tillåter den omvända sökningen från Dahlgrens ekvivalenter (se Lange, 1992 för närmare instruktion). De ord som vi får fram med hjälp av detta hjälpmedel förs in under fältnamnet: DÖDSYN.

Observera att vi ännu inte har någon lista av *samtida* synonymer. För att få åstadkomma en sådan måste vi tidsbestämma de glosor vi har till vårt förfogande i SAOBBET, DAHLBET, DÖDSYN, ÖVRSYN. Detta görs med SAOB:s hjälp (se Lange, 1990).

Därmed är databasens samtliga fält försedda med upplysningar. I sin ordutredning tvingas undersökaren dock inte sällan att "gräva" djupare.

7.6 Etapp 5. Gräv djupare genom att utnyttja databaserna

7.6.1 Morfem

I utredningen av ett visst ord kan det vara av intresse att se om det vid sidan av undersökningsordet existerar andra döda ord med högtysk bakgrund som innehåller morfem som ingår i undersökningsordet. I utredningen av det utdöda *bebörda* (av bebürden) i betydelsen 'betunga, belasta' (Dahlgren) kan vi genom att söka i databasen dels få fram samtliga döda ord med högtysk bakgrund som innehåller prefixet "-be-" och dels samtliga döda ord med högtysk bakgrund som innehåller morfemet "börda" (exv. öfverbörda 'belasta').

Vi kan naturligtvis också utvidga sökningen till att gälla även andra utdöda ord än de med högtysk bakgrund. Det utdöda ordet *inbörda* 'börda, återbörda' (Dahlgren) har exempelvis inte, vare sig i Dahlgren eller SAOB uppgivits ha tysk härkomst.

7.6.2 Begreppsklass

Orden i databasen är begreppsklassklassificerade. En sökning med begreppsklassnumret kan bli aktuell för den som vill vidga synfältet utöver synonymuppsättningen och det semantiska fältet. En sådan sökning ger tillgång till samtliga Dahlgrens ord bokförda för begreppsklassen i fråga. Naturligtvis kan sökningen begränsas till att omfatta endast de med högtysk bakgrund.

7.7 Etapp 6. Fastställ dödsorsaken

I den sjätte etappen fastställs dödsorsaken för varje ord enligt modellen. Flera alternativa orsaker kan angivas. Modellen är hämtad från *Osmans Kleines Lexikon untergegangener Wörter*, vilken anpassats för våra behov. Jag återger den i originalets form men markerar med fetstil de partier som ändrats eller helt utgått:

I. Kulturgeschichtliche Bedingungen

II. Bewußt wirkende Bedingungen

1. **Mißlungene Verdeutschungen**

2. **Mißlungene Neubildungen**

3. **Bewußt wirkende Neubildungen**

4. **Verdrängung durch amtliche Wörter**

5. **Bewußte Vermeidung einer unbeliebten Lautform**

6. **Luthers Einfluß**

7. **Dialektwörter**

8. **Euphemismus**

9. **Scherz- und Schimpfwörter**

10. **Schlagwörter**

III. Unbewußt wirkende Bedingungen

A. Formale Ausgleichung

1. **Sprachökonomie**

2. **Erweiterungen**

3. **Präfix- und Suffixumtausch**

4. **Leicht zusammengefügte Bildungen**

5. **Gelegenheitsbildungen**

6. **Lautliche Veränderungen**

B. Gesetz der Deutlichkeit

1. **Zusammensetzungen und Ableitungen, die durch ihre Bildung nur irreführende Vorstellungen hervorrufen**

2. **Zusammenziehungen**

3. **Zusammensetzungen und Ableitungen, die einen Nebensinn haben**

4. **Zusammensetzungen und Ableitungen, die gegen die Sprachanalogie gebildet sind**

5. **Homonyme Wörter**

6. **Etymologische Isolierung**

7. **Wörter mit schwankenden Lautformen**

C. Gesetz der Sicherheit

1. **Schwankende Geschlechtsform**

2. **Unsichere Betonung**

3. **Artikulatorische Schwierigkeit**

4. **Schwierige Konjugation**

D. Semantische Bedingungen

1. **Semantisches Verblassen oder Untergang des Grundwortes**

2. **Semantische Verschiebung**

3. **Semantische Hypertrophie**

4. **Konkurrenz zwischen Wörtern, die einen spezielleren und anderen, die einen allgemeineren Begriff bezeichnen.**

Litteratur

- Adelung, J. Ch., 1811: *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart*, mit D. W. Soltaus Beiträgen, revidiert und berichtigt von Franz Xaver Schöneberger. Wien.
- Aitchison, J., 1991: *Language change, progress or decay?* Cambridge.
- Breivik, L. E./Hå, E., 1989 (utg.): *Language change contributions to the study of its causes*. Berlin/New York.
- Cederschiöld, G., 1891/1900: „Döda ord“. I: *Om kvinnospråk och andra ämnen*. Lund.
- Dahlgren, F. A., 1914–16: *Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord och talesätt från och med 1500-talets andra årtionde*. Lund.
- Dahlstedt, K.-H./Bergman, G./Stähle, C. I.: *Främmande ord i nusvenskan* (Verdandis skriftserie 17). Stockholm.
- Edlund, L.-E./Hene, B., 1992: *Lånord i svenskan. Om språkförändringar i tid och rum*. Helsingfors.
- Fasold, R. W./Schiffrin, D. (utg.), 1989: *Language change and variation*. Amsterdam.
- Johannisson, T., 1975: „Deutsch-nordischer Lehnwortaustausch“. I: *Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning* 14.
- Haugen, E., 1950: „The Analysis of Linguistic Borrowing“. I: *Language. Journal of the Linguistic Society of America*, 26. 210-231. New York.
- Haugen, E., 1976: *The Scandinavian Languages. An Introduction to their History*. London.
- Hellquist, E., 1929-1932: *Det svenska ordförrådets ålder och ursprung. En översikt*. 1-3. Lund.
- Hemken, E., 1906: *Das Aussterben alter Substantiva im Laufe der Sprachgeschichte*. Kiel.
- Holthausen, F., 1915: „Vom Aussterben der Wörter“. I: *GRM*, Heft 4.
- Keller, R., 1990: *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. Tübingen.
- Osman, N., 1972 (red.): *Kleines Lexikon untergegangener Wörter. Wortuntergang seit dem Ende des 18. Jahrhunderts*. München.
- Kock, A., 1896/1925 (3:e uppl.): *Om språkets förändring*. Göteborg.
- Larsson, K., 1977: „Om modet som språklig kraft“. I: *Svenskläraryörelsenens årsskrift*. 63-75.
- Levander, L., 1950: „Till frågan om ordens död“. I: *Antikvariska studier* 4. 291-312. Kungl. Vitterhets. Historie och Antikvitets Akademiens handlingar 71. Stockholm.
- Lindquist, D., 1939: *Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormaktstidvarvet*. Uppsala.
- Ljunggren, K. G., 1944: *Almanackorna och det svenska ordförrådet*. Lund.
- Moberg, L., 1994: „Svenskt och tyskt“. I *Arv och lån i svenskan. Sju uppsatser om ordförrådet i kulturströmmarnas perspektiv*. Utgivna av Svenska Akademien. Smedjebacken.
- Noreen, A., 1911 (2: uppl.): „Ordens död“. I: *Spridda studier*. Stockholm.
- Oberdörffer, W., 1908: *Das Aussterben altenglischer Adjektiva und ihr Ersatz im Verlaufe der englischen Sprachgeschichte*. Kiel.
- Offe, J., 1908: *Das Aussterben alter Verba und ihr Ersatz im Verlaufe der englischen Sprachgeschichte*. Kiel.

- Rauch, I./Carr G. F., (utg.) 1983: *Language change*. Bloomington.
- Rydqvist, J. Er., 1863: *Svenska språkets lagar*. Bd. 3. Stockholm.
- Seltén, B., 1993, *Nysvengelsk ordbok*. Lund.
- Söderbergh, R., 1964: *Suffixet mässig i svenskan. En historisk-semantic ordbildningsstudie*. Stockholm
- Tamm, F., 1876: *Tyska prefix i svenskan*. Uppsala.
- Tamm, F., 1878: „Tränne tyska ändelser i svenskan“. I: *Göteborgs K. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhällets Handlingar*. Göteborg.
- Tamm, F., 1880: *Om främmande ord förmedlade genom tyskan*. Uppsala.
- Teichert, F., 1912: *Über das Aussterben alter Wörter im Verlaufe der englischen Sprachgeschichte*. Kiel.
- Tegnér, E., 1889: „Tyska inflytelser på svenskan“. I: *Arkiv för nordisk filologi* 5.
- Thors, C.-E., 1965: „Ordens död“. I: *Folkmålsstudier* 19. Helsingfors. 167-184.
- Trask, R. L., 1994: *Language change*. London.

Projektets medarbetare är Sven Lange, Inga Larsson, Gunilla Serin och Henrik Stawe.

INVISIBLE-HAND TEORIN OCH HÖGTYSKA LÅNORDS 'DÖD' I SVENSKAN
Några synpunkter på projektet „Tysk orddöd i svenskan“

1. 'Orddöd'

Termen 'orddöd' tycks mig inte vara det bästa valet, även om den verkar ha tradition i den svenska lexikonforskningen (jfr. artiklar av t. ex. Cederschiöld, Thors, Wellander, Levander m. fl.). 'Orddöd' framkallar en hypotaserande språksyn. Bakom den kan anas en av darwinismen påverkad uppfattning om språket som organism och att ord ha 'liv': att de föds, utvecklas (jfr. t. ex. Wellander, 1913-15, om idén att betydelsen hos alla ord tenderar att breda ut sig, 24 även Cederschiöld, 1893, Kock 1908 m. fl.) och att några ord dör. Därför är det kanske bättre att tala om arkaisering i lexikonet eller om 'Wortwandel' (ordförändring). Men 'orddöd' har antagits som terminus technicus inom projektet. Jag kommer att bruka det inom (enkla) citationstecken.

Jag tänker presentera och diskutera två språkliga synsätt resp. två slags förklaringar till arkaisering i lexikonet. Förklaringen till 'orddöd' hänger ihop med språksynen man har och teorin man arbetar med. Jag kommer att jämföra och diskutera systemlingvistiska och pragmatiska/handlingsteoretiska synpunkter (särskilt den s. k. 'invisible-hand teorin', jfr. Keller, 1994).

Min hypotes (med utgångspunkt hos Keller 1994) är att förändringar i lexikonet framför allt beror på psykiska faktorer och på förändringar i de sociala villkor som bildar ramen för kommunikationen. Enligt min mening kan intralingvistiska orsaker till språkförändring/'orddöd' anses vara avledda av extralingvistiska villkor. Bakom detta synsätt finns uppfattningen att språket är ett system av möjligheter i vilket språkbrukarna har möjligheten att välja de medel, som de anser vara lämpligast i en viss situation (jfr. även Coseriu, 1975, 87).

2. Olika språksyn

Skillnaden mellan de två ovan nämnda språkliga synsätten ligger bl. a. i uppfattningen om vad som språk är och vad det nyttjas till. Båda synsätten kan exemplifieras med hjälp av nedanstående schema. Där definieras funktionen F av ett element X inom ett system S (som å sin sida har (system)målet M) enligt formeln „Systemet S har målet M och X:s F(unktion) är en väsentlig del av Systemets förklaring” (Keller, 1994, 119f.). I båda fallen är språket detta element X vars funktion ska förklaras:

A: X: språket
S: människan
M: social framgång
F: påverkning

B: X: språket
S: samhället
M: kommunikationen
F: tankeutbyte

Synpunkt A: Människans mål är att vara socialt framgångsrik och påverkningen av medmänniskorna med hjälp av språket är ett väsentligt element i förklaringen till den enskilda individens sociala framgång. Enligt detta är kommunikationen framför allt ett medel att påverka andra, en metod att få andra att tycka om vad man själv tycker om, att göra detta, som man vil dem att göra eller att tro detsamma som man själv tror. Språkförändring enligt Keller är ett resultat av den blotta talverksamheten (jfr. Wellander, 1913-15, 22, som också ser talverksamheten som grund för förändringar inom språket – men p. g. a. bristfällig språkkunskap hos det „stora flertalet människor“).

Med social framgång menar Keller „allt detta vi strävar efter med våra sociala handlingar“ – de kommunikativa handlingarna är en del därav (Keller, 1994, 122).

Att kommunicera betyder att spela en ‘mixed-motive-game’, ett spel som samtidigt har många ändamål – varav alla tjänar påverkningen av andra människor.

Synpunkt B: Samhällets mål är att kommunisera och tankeutbytet är ett väsentligt element i förklaringen till kommunikationen. Enligt Keller är detta synsätt problematiskt, det förblir oklart vad det betyder för ett kollektiv eller för samhället att ha mål. Gäller dessa mål för alla medlemmar i samhället? (Keller, 1994, 120).

3. Orsaker till ‘orddöd’

Jag börjar med en kort skildring av orsaken/villkoren för ‘orddöd’ inom strukturalistiska systemlingvistiken – som jag kallar för det ‘traditionella’ synsättet – och inom en handlingsorienterad teori (Kellers invisible-hand teori, se Keller, 1994).

3.1 ‘Traditionella’ orsaker till orddöd

Ofta indelas orsakerna/villkoren för ‘orddöd’ i extra- och intralingvistiska.

Extralingvistiska (Här framställning enligt Maslova-Lašanskaja, 1973)

A. social-historiska orsaker leder till försvinnandet av olika ordgrupper:

– historismer: orden försvinner eftersom denotatet (sak, bruk el. dyl.) inte längre är relevant/existent: *farþgar* ‘far och son’, *mørþgar* ‘mor och dotter’ inom den (fornsvenska) juridiska terminologin, *planka* ‘ett slags påverk’.

– eufemismer: ‘beskrivande’ uttryck som kommer fram p. g. a. ideologi eller religion: *vargher* ‘mördare’ > *varg* i st. f. *ulf*, ty. *Wolf*; eller utvecklingen *piga* > *jungfru* > *hembiträde* > *husassistent*.

Semantiska förskjutningar inom lexikonet sker p. g. a. språkkontakt: *stadher* ‘ställe’ > stad och *dumber* ‘klen’ > *dum* p. g. a. inflytande från tyskan ‘Stadt’ resp. ‘dumm’.

– purism: ‘främmande’ ord/uttryck motarbetas och ersätts med inhemskt material: *vaggong* har ersätts av *vagn*. Det är troligen så att en stor del av de ‘döda’ högtyska orden har slutat användas p. g. a. puristiska tendenser bland svenska språkvårdare under 1800-talet (jfr. t. ex. Rydbergs attityd mot tyska lånord).

B. psykologiska orsak som t. ex. i strävandet mot ett expressivt språkbruk skapas eller lånas nya ord samtidigt som ‘äldre’ inte används längre: t. ex. jargong-, kraft- och

svärord. Utvecklingen kan jämföras med den hos eufemismer.

Intralingvistiska (enligt Maslova-Lašanskaja, Wellander, Thors):

A. 'homonymifykt': „Verklig konflikt mellan homonymer torde kunna uppstå om orden tillhör samma ordklass och brukas i liknande sammanhang“ (Thors, 1965, 170):

– en av homonymerna ersätts av ett annat ord

– båda homonymerna bibehålls, men formen av den ena förändras: förändrat formativ: *rå* > *rådjur* (*rå* 'ett slags hjort' var homonym med *rå* 'rundhult som är anbringat horisontellt på mast och håller uppe fyrkantigt segel'); förändrat uttal (sydsv. *rdh* > *r*, så att *vardha* > *vara* 'verda', så att ordet blev homonym med *vara*, och ersätts med *bliva*. (Thors, 1965; 174).

B. Konkurrens med främmande ord resp. lånord:

– det inhemska ordet försvinner: lty. *arbета, bäver, förvaltare, ära, lukt, smuts, smak* används i st. f. asv. *arvodha, biur, bryti, dyrþ, døn, sør, thæver*.

– det främmande resp. lånade ordet försvinner: *ringa* i st. f. *telefonera*.

C. 'synonymifykt': den ena av två synonymer brukas mer sällan och försvinner resp. byter stilnivå: *hitta* (neutralt) – *finna* (litterärt).

D. analogi vs. isolerade position inom lexikonet *birna* > *björnhona*, *två* > *tvätta*.

E. alltför korta ord försvinner – s. ovan *rå*, också *lo* > *lokat/kattlo/lodjur* (Thors, 1965, 178).

De ovan refererade intralingvistiska orsakerna till 'orddöd' motsvarar den klassiska onomaseologins och semasiologins synsätt.

3.1.2 'Orddöd' hos Osman

I sin *Kleines Wörterbuch untergegangener Wörter* presenterar Nabil Osman en indelning i tre grupper av orsaker till 'orddöd' hos tyska ord. Inom varje grupp finns ytterligare en indelning i subgrupper, som ger honom möjligheten till en precisare indelning. Osmans tre större grupper är (för en detaljerad framställning se Sven Langes bidrag i denna volym):

I. kulturhistoriska villkor.

II. villkor som verkar vara medvetna.

III. villkor som verkar vara omedvetna (t. ex. „formale Ausgleichung“ – formell utjämning; „Gesetz der Deutlichkeit“ – strävandet efter klarhet resp. tydliggörande; „Gesetz der Sicherheit“ – säkerhetssträvande; „semantische Bedingungen“ – semantiska villkor).

Villkoren i de första två grupperna är extralingvistiska (t. ex. sakförlust i grupp I., språkpolitik och purism i grupp II.), den III:e gruppen utgörs av intralingvistiska orsaker. Bland dessa finns (som ovan) „förlängning“ av ord – vid sidan av „förkortning“ (*annoch* > *noch* 'forfarande' resp. *fährlich* > *gefährlich* 'farlig') men även 'döden' av ad-hoc bildade ord (*Unehe, Unfreundschaft; Poetenkasten, Reimfüller*). Osmans utgångspunkt är Adelungs *Wörterbuch der hochdeutschen Mundart* i utgåvan från 1811 som jämförts med Campes *Wörterbuch der Deutschen Sprache* 1807-11 m. fl. I sin ordbok sammanställer Osman forskarnas synpunkter och uppfattningar om 'döda' ord. Resultatet är en mycket intressant översikt över inställningen inte bara till 'orddöd' utan även till språk under 1800-talet. Vad som enligt min mening saknas är en reflektion över Adelungs, Campes m. fl. inställning till språket. Adelungs, Campes m. fl. ordböcker borde ses i kontexten av sin tid: strävandet att skapa ett enhetligt högtyskt språk (samtidigt med skapandet av den tyska nationen) bl. a. genom kodifiering i en ordbok.

I slutet av sin ordbok sammanfattar Osman villkoren bakom ordens 'död' ('Untergang'). Han är mycket försiktig vid formuleringen av villkoren, jfr.: „Ein Wort *kann* untergehen, wenn ...“, „Viele -niß-Bildungen sind *wahrscheinlich* wegen [...] untergegangen“, „*vermutlich* sind einige miß-Bildungen...“, „...phonetische Schwierigkeiten, die für den Untergang folgender Wörter eine Rolle gespielt haben *mögen*“ (Osman, 1993, 254f., min kursivering). Osman tycks märka att hans gruppering av 'villkoren' snarare är en gruppering av ord enligt formella kriterier (en lista av korta ord som inte längre används är inte det samma som en lista av ord som är ur bruk p. g. a. sin korthet). Enligt min mening måste Osmans lista över villkoren ses som ett förslag att börja med och omarbetas innan den tillämpas inom projektet.

3.2 Den 'traditionella' framställningens för- och nackdelar

Den 'traditionella' framställningen har en metod som är bra för en grovre gruppering: för varje ord som inte längre brukas kan hittas en passande grupp. På det sättet är det möjligt att bestämma 'dödsorsaken' för ett större antal ord. Nackdelen är att indelningen snarare är beskrivande än förklarande. Vad som inte visas är varför just detta ord slutat användas och varför vid just denna tidpunkt.

Mot den traditionella indelningen av orsaken resp. villkoren till 'orddöd' vill jag ställa en handlingsorienterad teori och diskutera dess för- och nackdelar.

3.3 Invisible-hand teorin

Den invisible-hand teorin används till att förklara kollektiva fenomen, sedan mitten av 80-talet även inom språkvetenskapen. Kollektiva fenomen är fenomen, som är resultat av människohandlingar men inte av människoplan: t. ex. naturligt utvecklade städer eller näringslivet. Enligt Keller (1994) är språket varken ett naturfenomen (skapat utan människornas deltagande) eller en artefakt (medvetet skapat av människorna: som kommunikationsändamål el. dyl.) utan ett *tredje-art-fenomen* (resultat av människohandlingar men inte av människoplan).

Ett *tredje-art-fenomen* är ett kollektivt fenomen: Kollektivets handlingar betraktas som handlingar av enskilda individer och inte som handlingar av kollektivet som helhet. Om dessa handlingar leder till ett tredje-art-fenomen måste man anta att de haft minst *ett* relevant gemensamt drag. För att förstå ett sådant tredje-art-fenomen måste man känna till och beskriva såväl bildningsprocessen som dess resultat, eftersom ett tredje-art-fenomen är det ena och det andra samtidigt (Keller, 1994, 99).

Keller visar här en orientering mot den s. k. *rational-choice-teory* (Keller, 1994, 164). Enligt denna teori bestäms rationella människohandlingar av tre faktorer: handlingens ändamål, möjligheter och inskränkningar. Handlingens rationalitet innebär ett val bland några alternativ. I en viss situation väljer man bland handlingsalternativen: Man väljer det alternativ av vilket man förväntas den *största* subjektiva nyttan och samtidigt de lägsta kostnaderna. Nyttan kan vara informativ (persuasion: välja ett uttryck som verkar vara mer övertygande resp. klarare och representation: val av det 'passande ordet'), social (val av prestigeuttryck eller -ord; artighet), estetisk osv. Kostnader kan t. ex. vara motoriska (uttal, ordlängd) eller kognitiva (t. ex. 'lätta' gentemot 'svåra' ord).

När man beskriver kollektiva fenomen är det viktigt att redogöra hur resultatet har blivit till och inte bara att beskriva resultatet själv. Språkförändring (och 'orddöd') ses som ett särskild fall av sociokulturell förändring (Keller, 1994, 208 jfr. liknande idéer

hos Levander, 1950) och som resultat av en *invisible-hand-process*.

Språkförändringens förklaring med hjälp av invisible-hand-teorin innebär tre steg (Keller, 1994, 99):

1. skildring av motiv, intentioner m. m. som de individer har som är inblandade i processen, samt ramvillkoren för individernas handlingar;
2. skildring av processen: hur kommer den struktur fram, som bildas av mängden individuella handlingar;
3. skildring av strukturen som uppstått.

Till en invisible-hand process hör:

1. *Miljövillkor* som är *språkliga* och *utomspråkliga* (och som i 'traditionella' framställningar kallas för orsak – enligt Keller kan bara språkbrukarnas talverksamhet kallas för orsak, se Keller, 1994, 30). *Inomspråkliga villkor* är kommunitationsdeltagarnas individalkompetens som består av deras språkkompetens samt kommunikationsstrategier och -maximer tillsammans med hypoteser om kommunitationsdeltagarnas kompetens.

Utomspråkliga villkor innebär sociala och biologiska förutsättningar, förhållanden i den materiella världen.

2. *Intentionella handlingar* av individer som är inblandade i kommunikationen.

3. *Invisible-hand-processen* själv: de individuella handlingarna har minst *ett* relevant gemensamt drag och kan formuleras som handlingsmaximer (liknande Grices, jfr. Grice, 1975). De representerar den medvetna eller omedvetena handlingstrategin (Keller, 1994, 126) och bestämmer valet av möjliga handlingar i vissa (ekologiska) villkor (ibid., 129).

4. Kausala konsekvenser av de intentionella handlingarna (jfr. ovan).

5. Resultatet (explanandum):

De två första punkterna tillhör de individuella handlingarnas och de relevanta villkorens plan (mikronivån), de två sista tillhör språket (makronivån) (Keller, 1994, 126).

3.3.1 Ett exempel

Keller exemplifierar sin teori med ett exempel på s. k. 'homonymifykt' hos de tyska orden *englisch*₁, 'änglalik' und *englisch*₂, 'som har att göra med England'. Intressant nog finns i Dahlgrens lista också ordet *engelsk* i betydelsen 'änglalik' som ett 'dött' högtyskt lånord i svenskan. I båda språken har *englisch*₁, resp. *engelsk*₁, slutat användas (är arkaiska). Man kan anta en parallell utveckling och anta samma orsak bakom dessa ords 'död'. Framställningen nedan är enligt Keller(1994, 129-131):

1. Miljövillkor:

a) Allt som kan kallas för *engelsk*₁, är en delmängd av det som kan kallas för *engelsk*₂ (för exempel se Keller, 1994, 115 och Dahlgren, 1914-16, 187).

b) *Engelsk*₁ och *engelsk*₂ var homonymer.

c) I mitten av 1800-talet var idealföreställningen om en kvinna att vara *engelsk*₁. Som resultat används *engelsk*₁ oftare.

d) Samtidigt ökar Englands betydelse p. g. a. industrirevolutionen så att *engelsk*₂ används oftare.

e) P. g. a. c) och d) uppstår ett homonymiproblem: båda orden kan användas i en och samma kontext.

f) Språksystemet har möjligheten att bilda icke-homonyma avledningar av *ängel/engel*.

- g) Detsamma gäller inte för avledningar av *England*.
- h) Den som inte ville bli missförstådd p. g. a. a) – e) kunde undgå *engelsk*₁ genom att använda nya, icke-homonyma, avledningar. Detta var inte möjligt för *engelsk*₂.
- i) P. g. a. a) var det mer sannolikt att man blev missförstådd när man använde *engelsk*₁ än när man använde *engelsk*₂.
- j) p. g. a. ortografin var *engelsk*₁ och *engelsk*₂ homografer (fr. o. m. 1869 skrivs *ängel* resp. *ängelsk*₁).

2. Handlingsmaximerna: de verkar låta identiskt men de bidrar på olika sätt till invisible-hand processen:

M1: tala så att du inte blir missförstådd;

M2: tala så att du blir förstådd;

3. Invisible-hand-process: Man undviker *engelsk*₁ (M1), nästa generation lär sig inte ordet så att man inte bara undviker det utan dessutom inte kan använda det. Miljövillkoren ändras (det existerar ingen homonymi längre). De som fortfarande känner till ordet *engelsk*₁ använder det inte därför att ingen känner till ordet och ifall de använder det blir de inte förstådda (M2).

4. Eksplanandum: Den kausala konsekvensen av icke-bruket av *engelsk*₁ är att ordet 'dör'.

Man kan även formulera lagar för denna förändring (och för 'ordddöd' överhuvudtaget). De tycks vara triviala men de speglar just detta, som alla 'döda' ord har gemensamt. Lag 1: ord som brukas sällan lärs sällan och Lag 2: när man inte känner ett ord då är det osannolikare att man förstår det när någon annan brukar det (Keller, 1994, 131).

3.4 För- och nackdelar av 'ordddödens' förklaring med hjälp av invisible-hand teorin

Invisible-hand teorin hjälper oss förstå språkförändring och synnerligen 'ordddöd' som ett resultat av den enskilda individens språkliga verksamhet. Huvudidén är att en språkförändring måste beskrivas som ett resultat av individuella handlingar, som har minst ett gemensamt relevant drag. Maximerna och lagarna kunde kallas för universella (åtminstone i vårt (väst)europiska samhälle), eftersom de beträffar allmänna handlingsprinciper. Problemet är (som Keller, 1994, 102 själv skriver) att bestämma de ekologiska villkoren. Om det är de ekologiska villkoren som bestämmer (åtminstone i en viss utsträckning) vad som händer med ett element av språket, då är det bara namnet som skiljer villkoren från det, som andra forskare kallar för orsak. Språkförändring beror då i allmänhet på extralingvistiska faktorer. De hjälper till att förklara varför ett visst ord förändrats resp. varför det slutat användas vid just denna tidpunkt.

Kellers teori kan enligt min mening bäst tillämpas inom lexikonet (Kellers övertygande exempel är hämtat därifrån), svårare t. ex. i fonetiken (ett mindre övertygande exempel finns hos Keller, 1994, 162ff.) eller syntaxen (där exempel helt saknas). För att bestämma de relevanta miljövillkoren krävs en utmärkt kännedom om epoken och om dem sociala kontexterna där ordet använts. Det borde vara svårt att förklara ett språkhistoriskt faktum, om denna kännedom saknas. Vad beträffar 'döden' av högtyska lånord i svenskan kunde Kellers teori enligt min mening vara ett lönsamt alter-

nativ.

4. 'Orddöd' hos högtyska lånord

Vill man fokusera 'ordddöd' hos högtyska lånord i svenskan, behövs det kriterier för att skilja dem från lågtyska. Dahlgren anger ibland både ett hög- och ett lågtyskt ord som motsvarande ord och ofta syns det att det 'döda' lånordet i svenskan faktiskt har låg- och inte högtyskt ursprung: t. ex. (jag vill bara nämna några få exempel):

sv.	afdrägt	lty.	afdracht	hty.	abtrag
	afhändich		afhändich		abhändig
	afsinnig		afsinnig		absinnig
	afskaffa		afschatten		abschaffen
	afskeda		afscheden		abschieden
	beslika		besliken		beschleichen

Hos alla dessa ord ligger det motsvarande lågtyska ordet närmare än den högtyska och med hänsyn till den starka lågtyska påverkan under medeltiden kan man anta att sådana ord lånats från lågtyskan. För att koncentrera sig bara på 'döda' ord med högtyskt ursprung måste man välja några kriterier för att skilja hög- från lågtyska ord. Sådana kriterier vore t. ex. den högtyska diftongeringen av långa vokaler resp. den s. k. högtyska ljudskridningen, t. ex. i ord som sv. †anhetsa ty. anhetzen, sv. †fratsa, ty. Fratze.

Litteratur:

- Cederschiöld, G., 1893: *Döda ord*, Lund.
- Coseriu, E., 1975: „System, Norm und Rede“. I: *Sprachtheorie und allgemeine Sprachwissenschaft. Fünf Studien*. München. 11-101.
- Dahlgren, F. A., 1914-16: *Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord och talesätt från och med 1500-talets andra årtionde*. Lund.
- Grice, H. P., 1975: „Logic and conversation“. I: In: P. Cole & J. L. Morgan (Hgg.) *Speech Acts*. (=Syntax and Semantics 3). New York m. fl. 41-58.
- Keller, R., 1994 (2:a uppl.): *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*, Tübingen/Basel.
- Kock, A., 1896/1925 (3:e uppl.): *Om språkets förändring*. Göteborg.
- Levander, L., 1950: „Till frågan om ordens död“. I: *Antikvariska studier* 4, Stockholm, 291-312.
- Maslova-Lašanskaja, S. S., 1973: *Leksikologija švedskogo jazyka*. Leningrad
- Osman, N., 1993: *Kleines Lexikon untergegangener Wörter. Wortuntergang seit dem Ende des 18. Jahrhunderts*, München (1:a upplagan 1971).
- Thors, C.-E., 1965: „Ordens död“. I: *Folkmålsstudier* 19. Helsingfors. 167-184.
- Wellander, E., 1913-15: „Om betydelseutvecklingens lagbundenhet“. I: *SSUF*. 1-55.
- Wellander, E., 1917: „Om den historiska betydelselärans utvecklingsmöjligheter“. I: *Språk och stil* 17. 201-236.

SUBSTANTIVET *BUKSORG* ELLER:
“BÅDE EN *SNÅLBUK* OCH EN *GIRIGBUK* KAN HA *BUKSORG*“

Denna ordutredning ingår som en del i projektet “Tysk orddöd i svenskan”. Projektets syfte är enligt projektbeskrivningen att „kartlägga den “orddöd” som drabbat en mängd ord i nysvenska med högtysk härkomst. Huvudvikten skall läggas vid ord-dödens bakomliggande faktorer och i görligaste mån skall “dödsorsaken” fastställas för varje enskilt ord” (se Lange i denna volym).

I den här artikeln ska jag ta upp ordet *buksorg* till behandling. Ordet ingår i en påbörjad granskning av ett antal substantiv, verb och adjektiv med högtysk bakgrund. För mig är ordet *buksorg* fortfarande levande, även om jag idag använder det mycket sällan. Det förekom i Medelpads kusttrakter under min uppväxttid på 1950- och 60-talet, oftast i skämtsamma sammanhang. Jag har inte funnit något ord som helt kan ersätta *buksorg* i den betydelse det hade då, och det är därför en utmaning att försöka finna en förklaring till varför ordet har försvunnit ur språket. Datainsamlingen pågår fortfarande, men det är endast smärre kompletteringar som återstår och dessa kommer sannolikt inte att påverka de resultat jag redovisar här.

I min framställning kommer jag att lägga särskild vikt vid uppgifterna om källangivelser och språkprov då jag anser att dessa har stor betydelse för att kunna förstå utvecklingen av ordet *buksorg*. Eftersom jag ofta kommer att referera till F. A. Dahlgrens *Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord och talesätt från och med 1500-talets andra årtionde* (1914-16) och *Ordbok över svenska språket, utgiven av Svenska Akademien* (1893-), hänvisar jag till dessa källor som “Dahlgren” respektive “SAOB”.

Ordet *buksorg* – betydelse och långivande språk:

Betydelsen hos ordet *buksorg* är enligt Dahlgren 'näringsomsorg' och enligt SAOB 'bekymmer för födan l. öfverhufvud för detta jordiska l. timliga, näringsbekymmer' (SAOB B 4556). Både Dahlgren och SAOB anger tyska som långivande språk. Dahlgren ger den högtyska formen *bauchsorge*. SAOB tar även upp det äldre danska *bug-sorg* och holländska *buikzorg*. Förkortningen “jfr” som ges i SAOB, är en beteckning som visar att ordet är ett översättningslån eller att de nämnda språken har haft betydelse för bildandet av det svenska ordet *buksorg* (Lundblad, 1992, 73 resp. Ekbo/Lohman, 1971, 26). SAOB presenterar ordet under huvudartikeln till ordet *buk*, i en förteckning med sammansättningar med detta ord som förled (SAOB B 4553 – B 4557). I modern svenska kan inte betydelsen av ordet *buksorg* direkt härledas från de ingående morfemen *buk* och *sorg*, ordet är numera lexikaliserat. Detta torde emellertid inte ha varit fallet när ordet introducerades i svenskan på 1500-talet, och inte heller under de två följande århundradena att döma av kommentarerna i SAOB. Där anges att morfemet *buk* tidigare användes allmänt även om människor i sammanhang där vi numera använder *mage*. Ordet *buk* i fråga om människor kom att betraktas såsom opassande enligt SAOB (1925, B 4552): “I vårdat tal undvikes numera ordet *buk* i fråga om människor ss. “opassande”, o. detta har gällt ganska länge. Redan DALIN

utbyter det vanl. i andra uppl. af Arg. (1754) mot *mage*. Dock användes ordet fortfarande i vissa hufvudsakligen till det religiösa språket hörande uttryck, t. ex. *hafva buken till sin gud*. Vidare är det fullt br., särskildt i ssgr, ss. (i sht medicinsk fackterm, o. slutligen i vulgärt o. bygdemålsfärgat spr. I fråga om buk på djur torde ordet vara fullt br. i alla stilarter.“ För morfemet *sorg* anger SAOB (S 8905) att det förekommer i allmänna eller förbleknad användning i betydelsen bedrövelse, bekymmer eller vedermöda eller vad som givit upphov därtill, i synnerhet förr även närmande sig betydelsen problem. *Buksorg* ges som exempel på ord där morfemet *sorg* har denna betydelse.

Belägg och språkprov till ordet

Ordet *buksorg* är belagt från 1500-talet och fram till 1900-talet. Dahlgren och SAOB ger vardera tre belägg till ordet. Det första som ges hos båda är från 1541 års bibel, närmare bestämt i *Företalet till Malaki*. Dahlgrens andra belägg är också från 1500-talet, från L. Petris *Postilla öffuer Sommardelen, thet är, öffuer all Euangelia, som läsas om Söndagarna jfrå Påscha*, utgiven 1555, medan SAOB:s andra belägg är från boken *Gamla sanningar i ny Dräkt* av Anders Nicander, utgiven 1766. Det sista belägget som Dahlgren ger är samma språkprov av A. Nicander som det tidigare nämnda, men det kommer från Svenska Vitterhetsarbeten utgivna 1874 av P. Hanselli, en antologi där texten av Nicander ingår. SAOB:s sista belägg från 1917 är ett ordboks-exempel från Östergrens *Nusvensk ordbok*.

Språkproven är flera hos Dahlgren än i SAOB. Dahlgren ger språkprov till alla tre källorna, medan SAOB endast har språkprovet "Buksorg skadelig är; sig själfve de girige mörda." från Nicander. De övriga två källorna ges endast som nakna belägg. Vid källangivelsen till Östergrens ordbok lämnas dock en anmärkning efter årtalsangivelsen: "angifvet ss. sällsynt". Dahlgren ger även språkproven: "Altså haffuer gijrigheet och bwksorgh alltijdh giordt j Gudz ord och Guda dienst skadha, och gör alstädhess aff Predicarom skrymtare" från *Företalet till Malaki* samt "Hon håller alt sijn radha koos fram j otroon och bwksorger" från L. Petris *Postilla*. I Östergren under uppslagsordet *buksorg* ges ordförklaringarna 'omsorg för kroppen; hunger', men dessa förklaringar tar inte SAOB med i sin artikel.

Vid sidan om beläggen i SAOB:s ordbok, finns i SAOB:s Arkiv i Lund ytterligare tjugotvå belägg till ordet *buksorg*. Av de tjugotvå språkproven är två identiska och från samma källa, d. v. s. det är fråga om samma citat som är skrivet på två excerptlappar. Räkna man emellertid dessa språkprov som ett enda belägg, betyder det att det finns tjugoen olika belägg till ordet *buksorg* utöver de som tagits med i ordboken. Fem av dessa är från 1600-talet, tolv från 1700-talet, tre från 1800-talet och ett från 1900-talet. Av dem som är införda i ordboken är ett från 1500-talet, ett från 1700-talet samt ett från 1900-talet. De språkprov som finns att tillgå tyder således på att ordet *buksorg* har använts från 1500-talet och fram till mitten av vårt eget århundrade. Om ordets frekvens vågar jag inte dra några slutsatser.

Genrebestämning av språkproven

Att döma av de språkprov som ges i Dahlgren och SAOB, har ordet *buksorg* förekommit i både andlig prosa och i världslig vers och prosa, men tycks emellertid först ha introducerats i andlig prosa. De tidiga beläggen är från Bibeln 1541 och från en av L. Petris postillor, d. v. s. i genren andlig prosa. De exempel som ges från världslig prosa är från en ordspråkssamling samt från en ordbok. SAOB:Arkivs belägg är från tiden före 1781, till övervägande del från andlig litteratur, medan däremot beläggen från 1871 och framåt är från världslig litteratur (prosa och vers). Ordet tycks ha använts frekvent i andlig prosa fram till senare delen av 1700-talet. Av nedanstående uppställning framgår årtal för de belägg som finns för *buksorg* och även min genreklassificering av språkproven. De belägg som tagits upp i Dahlgren och/eller SAOB är markerade med fetstil och dessa belägg är kommenterade tidigare i min framställning. De som kommenteras nedan är markerade med en asterisk (*). Citat från världslig litteratur kan vid närmare undersökning av källorna visa sig innehålla citat från andlig prosa, vilket är fallet med två av beläggen nedan. Ordboksbelägget från Östergren 1917 är också upptaget i listan men eftersom det inte finns något språkprov för detta belägg, står det inom parentes.

1541	AP	1684	AV	1738	AP	1781	VP*
1555	AP	1705	AP	1743	VP*	1831	VP*
1648	AP	1709	AP	1753	AP	1853	VV*
1665	VP/AP*	1716	VP/AP*	1759	AP	1874	VV*
1667	AP	1717	AV	1760	VV*	(1917 ordbok)	
1671	AP	1727	VP*	1765	AP*	1949	VP*

Belägget från 1665 är från Christopher Grubbs *Penu Proverbiale* (1665), en ordspråkssamling, och det lyder "Bwken rädz altijd om trotet. i.e. Bwksorgen gieer sigh aldrigh tilfreds". I källan finner man i marginalen vid detta ordspråk hänvisningar till bibelställen som exemplifierar innebörden av ordspråket. På liknande sätt förhåller det sig med citatet som är hämtat ur Jesper Swedbergs språklära *Schibboleth* (1716). Citatet lyder: "Huru offta höre wi giruga och misströstiga menniskior. ... föra, sig till styrckio, fram thetta bekanta språk: Hwar nu någor sig och the sina besynnerliga sitt husfolck, icke försörjer, han hafwer försakat trona, och är argare än en hedning. 1 Tim. 5:8. Och ther igenom legger han sig til buksorg, och styrcker sig i buksorg och girughet". Vid citatet finns här en hänvisning till 1 Tim. 5:8, d. v. s. ett ställe i bibeln. Swedberg har använt citatet "Hwar nu någor ... argare än en hedning" från bibeln som ett exempel när han framför sin åsikt att det är nödvändigt att se på hela sammanhanget i en text. "Hwilket jag plägar kalla en nyckel till meningens egentliga förstånd". Den del av citatet som står efter bibelhänvisningen tycks vara Swedbergs egen formulering, vilket då skulle betyda att ordet *buksorg* är hans eget ordval. Det låg nära till hands att under 1700-talet hämta ord och uttryck från Bibeln.

Det första citatet, som enligt min mening direkt kan hänföras till världslig prosa, finns i företalet till E. Salanders *Utförlig Gårdz-Fogde instruction* från 1727. Det är en instruktion för "Gårdz-Fogdar" och "Land-Hushållare". Språkprovet kommer från bokens förtal: "Företal Til hwar och en Förståndig GårdszFogde samt wälförfaren Hushållare". Språkprovet från SAOB:Arkiv lyder "Ty när Wi utom Gud, i litande på vår egen kraft och förmåga, endast för Buk-Sorgen --- fika och fara, --- så försvinner

Wälsignelsen". Fortsättningen på texten lyder "... Menniskiorne blifwa hwarken mätte eller förnöjde, Gud nödgas då undandraga sin med wårdande Nåd, utrustar sina härar ...". Som synes är kontexten kring ordet *buksorg* av andlig art. Jag skulle vilja kalla genren för världslig prosa med andlig förebild. Från år 1743 kommer citatet "Hustrun deremot tillwitte mannen ... och at mannen thessutan, intagen af buksorgen misstror henne i sin huushållning och matredning". Det är hämtat från en handskrift som finns i Växjö domkapitels arkiv. Denna handling har jag inte haft möjlighet att undersöka, men av SAOB:s noteringar framgår att det är ett visitationsprotokoll. Kanske är även språket i denna text påverkat av religiös litteratur eftersom handlingen är upprättad inom kyrkan. Det är givetvis bara en gissning men kanske en närmare undersökning av källan kan ge klarhet om det förhåller sig så.

Första exemplet på världslig vers är ett ordspråk som är hämtat ur Anders Nicanders *Gamla sanningar i ny dräkt* från 1760: "Buksorg skadelig är, sig sjelfve de girige mörda". Det därpå följande belägget från 1765 är hämtat från Peter Murbecks *Catechetiska arbete 1*. Det är ett exempel på andlig prosa och det sista belägget i denna genre. Det språkprov som återstår från 1700-talet kommer från *Kongl. svenska vetenskaps academiens handlingar* från 1781 och behandlar kreaturs buksorg. Språkprovet från 1831 är från *Saga och Sed. Kungl Gustav Adolfs Akademiens årsbok 1961* och kommer från en essay om P. A. Säve av Herbert Gustavson. Det lyder "Vi ha nyligen ätit hetväggar hos Inspektör Höier, som lättade sitt Israels buksorg ...". Det är skrivet av Per Arvid Säve, prostson och vid den tiden teologie studerande i Uppsala. Citatet är ett exempel på världslig prosa, men uttrycket "Israels buksorg" har sannolikt biblisk eller dialektal anknytning att döma av källan. Möjligen kan Säves användning av ordet bottna i ett intresse för historia, som han delade med studiekamrater i Uppsala, och som bl. a. tog sig uttryck i en fest till minne av Ansgar och kristendomens införande. Denna fest nämns i texten i anslutning till citatet med uttrycket *Israels buksorg*. Från 1853 ges ett belägg på världslig vers. Det är hämtat ur J. A. Englunds *Gedungen*. Dikten har en tydlig provinsiell anknytning och ordet *buksorg* används här dialektalt.

Av de återstående tre beläggen är det första från 1974 hämtat från antologin *Samlade vitterhetsarbeten af svenska författare från Stjernhjelm till Dalin* (Hanselli, 1874). Språkprovet är ett ordspråk av A. Nicander och det är samma text som i originalupplagan från 1766. Citatet har följaktligen sitt ursprung i 1700-talet. Det näst sista belägget (1917) är från Östergrens ordbok och det sista som finns bland språkproven hos SAOB:Arkiv är från tidningen *Arbetet* år 1949 och lyder: "Är kolingen stadd vid kassa, har pluring eller kosing, stegar han gärna raka vägen till en sylta där han kalasar på polisgaloscher för att sålunda stilla sin buksorg med busmål". Citatet kommer från en "kåserande språkspalt" under vinjetten "Lördagsläsning" och författaren behandlar här bildliga talesätt och ord som "går ut på att fastslå en persons eller ett föremåls mera negativa sidor". Kolingen är en figur som skapats av Albert Engström, en svensk tecknare och författare. Kolingen står lite vid sidan om samhället men har, trots sin mindre gynnsamma ekonomiska och sociala situation, en god portion humor. Citatet i SAOB:Arkiv är dock inte helt i överensstämmelse med originalet som lyder: "... Rikast frodas kanske dylika bildningar inom det lägre ogenerade vardagsspråket, t. ex. bland kolingens kamrater. (!) de s. k. hamningenjörerna. Är kolingen stadd vid kassa, har pluring eller kosing, stegar han gärna raka vägen till en sylta, där han kalasar på polisgaloscher (grisfötter) för att sålunda

stilla sin buksorg (hunger) med ett busmål...". Av denna text att döma krävde ordet *buksorg* en "översättning" när det förekom i skrift 1949.

Bruklighetsangivelse för ordet

Dahlgren och SAOB har inte samma bruklighetsangivelse för ordet *buksorg*. Enligt Dahlgren är *buksorg* ett "dött" ord medan det däremot i SAOB anges att ordet numera knappast är brukligt. Dahlgrens glossarium som utgavs 1914-16 tog endast upp "föråldrade eller ovanliga ord". Ordet *buksorg* är förtecknat i band 5 av SAOB, utgivet 1925. Bruklighetsbeteckningen avser följaktligen den första delen av 1900-talet. Enligt Ekbo/Loman (1965, 27) används beteckningen "numera knappast br." i SAOB företrädesvis "för att beteckna att ordet numera endast lever ett skenliv i lexikon o. d.". Då det belägg som SAOB lämnar på ordet *buksorg* är ett ordboksbelägg, kan man sannolikt sluta sig till att SAOB anser att ordet *buksorg* inte användes överhuvudtaget i vårt skriftspråk på 1920-talet.

SAOB tar som regel inte upp ord som förekommer i dialekter. Rietz anger att *bukasorg* användes skämtsamt för 'hunger' i dialekter. Vidare anges "Nk. – sk". Enligt ordboksredaktionen kan man av denna anmärkning inte sluta sig till att ordet funnits i dialekterna från Närke till Skåne. Av de språkprov till dialektlexikonet som finns hos Språk- och Folkminnesinstitutet, *Ordbok över Sveriges dialekter*, framgår också att ordet finns i uppteckningar av många svenska dialekter. Sannolikt har ordet *buksorg* varit spritt över större delen av landet, språkprov finns från de södra delarna av Sverige, men de flesta av språkproven härstammar från de norra och mellersta delarna av landet. Det finns belägg i dialekterna för ordet från 1800-talets senare del och ända fram till andra hälften av 1900-talet.

Synonymer till ordet *buksorg*

De betydelser som ges för *buksorg* i Dahlgren och SAOB är likartade, Dahlgren ger synonymen *näringsomsorg* och SAOB *näringsbekymmer*. SAOB har dessutom definitionen 'bekymmer för födan l. öfverhufvud för detta jordiska l. timliga'. För ordet *näringsomsorg* ger SAOB belägg från 1720, 1836 och 1917 (N 1097) och för *näringsbekymmer* från 1790 samt 1933 (N 1093). Belägget till *näringsomsorg* från 1917 är hämtat ur Bibeln och belägget till *näringsbekymmer* från 1933 kommer från Östergrens ordbok. För ordet *näringsbekymmer* anges att ordet numera är mindre brukligt. Enligt SAOB är betydelsen för ordet *näringsomsorg* 'omsorg för utkomsten, bekymmer för utkomsten, näringsbekymmer' och för *näringsbekymmer* 'bekymmer för utkomsten'.

Buksorg ingår ofta i ordpar i språkproven t. ex. *gijrigheet och bwksorgh, otroon och bwksorger, lättian och Buuksorgen*. Denna konstruktion kan ha haft en retorisk funktion i de religiösa texterna men kan även bidra till förståelsen av ordets betydelse. Ordet *buksorg* nämns ofta i språkproven i samband med *girighet* och andra ord med denna betydelse eller så får det ofta av kontexten den innebörden. Det finns fyra exempel på ordpar där både *girighet* och *buksorg* ingår vilket kan tyda på ett nära betydelsemässigt samband mellan dessa två ord. Det är inte helt säkert att de synonymer som ges till *buksorg* i Dahlgren och SAOB, *näringsomsorg* och *näringsbekymmer*,

kunde ha samma betydelseinnehåll av 'girig' som *buksorg*, och det är därför tveksamt om ordet kunde bytas ut mot dessa synonymer t. ex. i de religiösa texterna. Orden *matgirig*, som har betydelsen 'matlysten', 'glupsk' (belagt 1639 – 1853 enligt SAOB M 457) och *matfrågen*, med betydelsen 'matlysten', 'pigg på mat', 'hungrig' (belagt 1678 – 1807, SAOB M457) visar släktskap med *buksorg*. Då de inte tillhör samma ordklass kan de inte användas som synonymer, däremot skulle de kunna ingå i samma semantiska fält som ordet *buksorg*, ett fält med huvudordet *girig*. Inom denna redogörelses ram finns inte utrymme för vidare synonymutredning, varför jag nöjer mig med antagandet att ordet *buksorg* hade en speciell betydelse som de angivna synonymerna inte tycks ha haft.

Den genomgång jag gjort av språkproven som finns arkiverade hos ordboksredaktionen för *Ordbok över Sveriges dialekter*, visar att *buksorg* i dialekterna användes mest i samband med mat d. v. s. om hunger. Av de 26 belägg som gick att gruppera vid översiktlig undersökning, har hälften direkt innebörd av girighet, fyra girighet och ängslan, fyra hunger och ängslan och även i den senare gruppen fanns inslag av betydelsen 'girighet'.

Samtida familj till ordet

Ordet *buksorg* verkar stå helt ensamt, inga sammansättningar eller avledningar tycks finnas. Ordet är i sig redan en sammansättning, en bland många andra med morfemet *buk*, och något behov fanns troligen inte för att utveckla ordet vidare. **Buksorga* och **buksorgig* skulle möjligen vara tänkbara men inga exempel finns på något av de dessa "ord" i Dahlgren eller SAOB.

Diskussion av dödsorsak

Det tidigaste språkprovet som finns arkiverat för ordet *buksorg* hos SAOB:s redaktion är från andlig prosa och från första hälften av 1500-talet. Ordet *buksorg* är sannolikt ett översättningslån från det högtyska ordet *bauchsorge*. Ordet fanns också i äldre danska och holländska enligt SAOB. Av språkproven att döma introducerades ordet i svenska språket på 1500-talet och då sannolikt via översättningar av religiösa texter. Det finns flera uppgifter som tyder på detta i mitt material, men eftersom datainsamlingen där ännu inte är färdig är det för tidigt att redovisa dessa fakta. Möjligen användes ordet första gången i samband med bibelöversättningen, språkprovet från Företalet till Malaki från 1541 års bibel som är det första belägget till ordet, tyder på att så kan vara fallet.

Ordet *buksorg* introducerades sannolikt i andlig prosa och det förekommer huvudsakligen i andlig litteratur fram till slutet av 1700-talet, då tycks ordet ha blivit sällsynt i denna genre. År 1781 användes ordet i en vetenskaplig uppsats om djur, tidigare hade *buksorg* nästan enbart ansetts vara en mänsklig egenskap. Under 1800-talet är ordet belagt i världslig prosa och vers, och av dessa språkprov att döma användes ordet i skriftspråket endast där det hade religiös, dialektal eller "historisk" anknytning. I dialekterna var ordet enligt Rietz (1962) vanligt förekommande under 1800-talets senare del och fram till mitten av 1900-talet, för att senare bli alltmer sällsynt även där.

Både Dahlgren och SAOB ger synonymer till ordet *buksorg*. De synonymer SAOB ger fanns i språket från början av 1700-talet och åtminstone fram till slutet av 1800-talet. Det kan dock ifrågasättas om de synonymer som Dahlgren och SAOB ger till ordet hade samma betydelse som ordet *buksorg*. I många texter där ordet förekommer tycks 'girighet' ha ingått som en del av betydelseinnehållet i ordet, ofta användes det i par med ordet *girig*. Detta kan vara ett retoriskt drag hos de religiösa texter som språkproven är hämtade ifrån, men ger även viss hjälp när det gäller förståelsen av ordets innebörd. Buksorg hade sannolikt en metaforisk betydelse i de religiösa texterna. Av de språkprov som finns tillgängliga för *näringsomsorg* och *näringsbekymmer* framkommer inte samma delbetydelse av 'girighet' som tycks finnas hos *buksorg*.

De betydelser som både Dahlgren och SAOB ger för ordet *buksorg* tycks vara mer neutrala än de betydelser som framgår av språkproven till detta ord. Av dessa att döma, hade ordet *buksorg* i sig en negativ klang och det redan på 1500-talet: "gijrigheet och bwksorgh", "otroon och bwksorger". Ordet introducerades förmodligen med denna negativa konnotation och den förstärktes efterhand genom användningen i ordpar, där ordet oftast förekom tillsammans med ett annat ord med negativ innebörd.

För utredningen av dödsorsaken för ordet *buksorg* är den anmärkning som SAOB ger för ordet *buk* av intresse. Där sägs att ordet *buk* kom att betraktas såsom opassande när det användes om människor och det byttes i stället ut mot *mage*. Redan 1754 gjorde Dahlin detta ordbyte i sin tidning *Argus*, enligt SAOB. Sannolikt är att även de sammansättningar där morfemet *buk* i den betydelsen ingick, drabbades av att bli betraktade som opassande. Det sista språkprovet på *buksorg* från andlig prosa är från 1765, möjligen ansågs ordet senare inte längre vara lämpligt i texter av sådan karaktär. Om ordet *buk* inte kunde användas i tidningstext, var ordet *buksorg* troligen inte lämpligt i religiösa sammanhang.

SAOB anger också att ordet *buk* användes i nedsättande personbeteckningar såsom *afvundsbuk*, *latbuk*, *snålbuk* och det fortfarande aktuella *girigbuk*. Det finns belägg för dylika personbeteckningar från 1526 och framåt. Dessa ord, förutom *girigbuk*, användes mycket sällan i början av 1920-talet, enligt SAOB. En viss negativ påverkan kan ha skett även från några av dessa pejorativer. En närmare undersökning av ordet *buk* och dess sammansättningar torde vara befogad för att utröna hur det kom att anses som opassande, när respektive ordbildningar har skett och vilka ord som påverkat respektive blivit påverkade.

Ordet *buksorg* hade inte någon samtida familj utan stod helt ensamt. Att det inte fick några släktingar kan ha berott på att ordet huvudsakligen användes inom ett mycket begränsat område av litteraturen, i andlig prosa och även i en mycket speciell betydelse. Ordet tycks ha haft en metaforisk funktion och möjligen kan det ganska tidigt ha blivit lexikaliserat. Att *buksorg* däremot inte tycks ha fått någon familj i dialekterna kan synas mer förvånande. Anledningen var sannolikt att ordet var lexikaliserat när det introducerades i dialekterna och att ordets betydelse var så specialiserad att det inte var tänkbart att göra några nybildningar.

Ordet *buksorg* introducerades i andlig prosa, användes där i mer än tvåhundra år och tillhör nu den grupp av ord som har "dött" i svenska språket. Det hade sannolikt mycket små möjligheter att få fäste i andra genrer än andlig litteratur, alltför många faktorer talade emot det. Anledningen till att *buksorg* försvann ur skriftspråket är enligt min mening det begränsade användningsområdet, ordets negativa konnotationer samt att det ena av morfemen som ingår i ordet, d. v. s. *buk*, kom att anses som opassande. Om ett ord endast används inom ett mycket begränsat område i skriftspråket, i en

mycket speciell funktion och det sedan inte längre blir lämpligt att använda där, är risken följaktligen mycket stor att det försvinner helt från det skrivna språket. Detta är vad som hände med ordet *buksorg*. Att det levde vidare i dialekterna en tid är troligen av samma skäl som gjorde att det försvann ur det vårdade skriftspråket – ordets negativa konnotationer.

En annan tänkbar orsak till att ordet *buksorg* försvann är att företeelsen försvann. Den orsaken kan möjligen inskränkas till att gälla orddöden i dialekterna där *buksorg* hade en mer konkret innebörd. Av min genomgång av språkproven från dialekterna kan man sluta sig till att ordet *buksorg* där ofta användes om personer som visade prov på egenskapen girighet och då nästan uteslutande i fråga om mat. Vi behöver inte ha *buksorg* längre i Sverige när mat finns att tillgå i riklig mängd för de flesta, till skillnad mot hur förhållandena var under tidigare århundraden. Exempel på företeelsen *buksorg* kan dock fortfarande iakttagas vid välfyllda julbord då “ögonen ibland vill ha mer än vad magen förmår”.

Som en sammanfattning av min framställning kan följande punkter ställas upp:

- *Buksorg* kom sannolikt in i skriftspråket, i genren andlig prosa, via översättning av religiösa texter och hade troligen redan vid introduktionen en negativ klang.
- *Buksorg* levde vidare i religiösa kontexter och fick sin utveckling påverkad i en negativ riktning av retoriska framställningar i andliga texter. Att morfemet *buk* blev betraktat som opassande, påverkade även ordet *buksorg*.
- *Buksorg* fann sin väg från andliga texter till dialekterna – och fick i dessa en tydlig pejorativ betydelse, men blev så småningom sällsynt även där, eventuellt har ordet numera helt försvunnit ur dialekterna.
- *Buksorg* användes i religiösa texter, om djur och i dialekter men fick inte fäste i det övriga vårdade skriftspråket.

Dödsorsak:

II 9 b Tabuord – taktkänsla och prydhet.

B 6 Etymologisk isolering

I Kulturhistoriska betingelser.

Litteratur

Biblia 1541, 1559-1960. Malmö.

Dahlgren, F. A., 1914-16: *Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord och talesätt från och med 1500-talets andra årtionde*. Lund.

Ekbo, S./Loman, B., 1965: *Vägledning till Svenska Akademiens ordbok*. (Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård.) Stockholm.

Englund, J. A., 1853: *Gedungen*. Stockholm.

Gunnarsson, R., 1949: “Fläskvenus, hjärtegryn och andra bildliga talesätt.” I: *Arbetet*. Malmö.

Grubb, C., 1665: *Penu proverbiale*. Linköping.

Lundblad, C.-E., 1992: *Handledning till Svenska Akademiens ordbok*. Lund.

Nicander, A., 1760: *Gamla sanningar i ny dräkt*. Götheborg.

Nicander, A., 1760: “Gamla sanningar i ny dräkt.” I: *Samlade vitterhetsarbeten af svenska författare från Stjernhjelm till Dalin / efter originalupplagor och handskrifter utgivna af P Hanselli*. Nr 18, 1874. Upsala.

SAOB: Svenska Akademiens Ordbok över svenska språket, utg. av Svenska Akademien. 1893-. Lund.

Gustavson, H., 1962: "Per Arvid Säve." I: *Saga och Sed Kungl Gustav Adolfs Akademiens årsbok*. Köpenhamn.

Murbeck, P., 1805: *Catechetiska arbete*. Calmar/Carlskrona.

Petri, L., 1555: *Postilla öffuer Sommardelen, thet är, öffuer all Euangelia, som läsas om Söndagarna jfrå Påscha*. Stockholm.

Rietz, J. E., 1962: *Svenskt dialekt-lexikon: ordbok öfver svenska allmogespråket*. Lund.

Salander, E., 1727: *Utförlig gårdz-fogde instruction*. Stockholm.

Swedberg, J., 1716: *Schribboleth*. Skara.

Handling från 1943 I: *Växjö domkapitels akter. Hskr. i Domkapitlets arkiv, Växjö*. 1744.

Ödman, S., 1781: "Grundmärqlan." I: *Kongl. svenska vetenskaps akademis handlingar*. Stockholm.

Östergren. O., 1919-1973: *Nusvensk ordbok*, Stockholm. (I SAOB:s Källförteckning: Östergren [KO] = Nusvensk ordbok. 1 ff. Sthm 1915 ff.).

FRÅN JENA TILL UPPSALA.
OM TYSKA LÅNORD I SVENSKAN UNDER ROMANTIKEN

Inledning

I denna artikel presenterar jag mitt avhandlingsarbete, vars arbetstitel lyder *Schlüsselwörter der deutschen Romantik und deren Übertragung ins Schwedische* (*Den tyska romantikens nyckelord och hur dessa överfördes till svenska*). Arbetet ingår i ett projekt vid Södertörns högskola, som undersöker bilden av Tyskland och tyskarna ur ett diakront och tvärvetenskapligt perspektiv. Även om min undersökning primärt är språkvetenskaplig, lägger jag stor vikt vid den historiska och kulturella kontext som var en viktig förutsättning för att dessa nyckelord lånades in i svenskan.

Avgränsning och definition

Först och främst vill jag precisera vad jag avser med begreppen *romantik* och *nyckelord*. Det förra betecknar en heterogen konstriktion som har visat sig vara mycket svår att definiera och tidsbestämma, om man därmed innefattar alla discipliner och förgreningar. Jag har därför valt att först och främst göra en kronologisk avgränsning samt att koncentrera mig på en viss genre som bas för min korpus.

När det gäller den tyska romantiken, från vilken jag alltså skall välja ut s. k. nyckelord, har den flera höjdpunkter som tydligt skiljer sig från varandra. Författarnas inbördes olikheter och de tematiska differenserna skulle göra materialet alltför oöverskådligt och kvantitativt omöjligt att bearbeta. Sålunda tänker jag begränsa mig till den tidiga romantiken (Frühromantik) i Jena och Berlin 1798–1800. En periodöversikt ger vid handen att romantikens mest bärande idéer inom filosofi och estetik ryms inom denna tidsperiod. Dessutom torde de tyska influenserna på svensk vitterhet och filosofi främst ha utgått från Jena-romantiken (se s. 35ff.).

Vidare koncentrerar jag mig på en källa från den tidiga romantiken, programtidskriften *Athenäum* (1798-1800) som utgavs av Friedrich Schlegel (1772-1829) och August Wilhelm Schlegel (1767-1845). Där kommer periodens estetiska och filosofiska föreställningar tydligast och i komprimerad form till uttryck, eftersom i stort sett alla företrädare för Jena-kretsen var medarbetare i tidskriften. Det är naturligtvis nödvändigt att även behålla andra skrifter av de enskilda författarna resp. filosoferna i blickfånget, men dessa skall endast underlätta förståelsen och inte utgöra mitt primära material.

Vad beträffar den svenska romantiken utgår jag tills vidare från tidsperioden 1810-30. Här rör det sig alltså om en betydligt längre period än i det tyska materialet, men jag håller det för troligt att jag under hela denna period skall finna influenser från Jena-romantiken. Det tidigare årtalet är valt med hänsyn till att tidskriften *Phosphoros* börjar ges ut 1810 i Uppsala, vilket inleder den svenska romantiken (se s. 36f.). Den senare gränsen är möjligen något generös, men jag vill vinnlägga mig om att samtliga källor som förmodas innehålla för romantiken centrala begrepp ryms inom denna period, t. ex. Atterboms *Lycksalighetens ö*, Stagnelius lyrik och prosa samt diskussionen

om tysk filosofi och estetik i samtida tidskrifter, vilket jag kommenterar närmare nedan.

Hur definierar jag då *nyckelord*? Hittills har jag åsyftat centrala ord och begrepp som jag på ett intuitivt sätt förknippar med romantisk filosofi och estetik, t. ex. *intellektuell åskådning*, *progressiv universalpoesi*, *geni*, *urplanta*, *symbol* etc. En första genomgång av materialet har sålunda inte kunnat innebära ett diskursivt urval av nyckelorden. Jag har emellertid för avsikt att under arbetets gång arbeta fram en gångbar definition. Inom ramen för det projekt som mitt avhandlingsarbete är en del av har vi regelbundna seminarier, där vi försöker fastställa gemensamma definitioner för centrala begrepp, och jag hoppas på så vis få fram en komplex men tydlig definition. Dessutom kommer jag snart att kunna ta del av en omfattande tysk undersökning om de *Schlüsselwörter* som förknippas med murens fall och återföreningen. Med all sannolikhet kommer där att finnas en bestämning av begreppet som jag kan ha nytta av.

Idéhistorisk diskurs

Den lilla universitetsstaden Jena blev i slutet av 1790-talet centrum för den tidiga romantiken i Tyskland. Johann Gottlieb Fichte (1762-1814) och Friedrich von Schelling (1775-1854) föreläste vid universitetet, där också Friedrich von Schiller (1759-1805) var professor i historia. Närheten till Weimar var naturligtvis viktig, eftersom Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832), den tidens största kulturpersonlighet, residerade där. I Jena fanns också Ludwig Tieck (1773-1853), Novalis (1772-1801) och Wilhelm Heinrich Wackenroder (1773-1798), som alla producerade litterära alster i en ny anda. 1796 anlände även Friedrich och August Wilhelm Schlegel med sina fruar Dorothea Veit (1763-1839) och Caroline Schlegel (1763-1809).

Det var dags för en vändpunkt inom tysk vitterhet. Immanuel Kant (1724-1804) hade skapat en kopernikansk revolution inom filosofins område, franska revolutionen hade öppnat dörren för nya politiska visioner och Goethes *Wilhelm Meister* lästes och diskuterades av alla. Medan Fichte och Schelling vidareutvecklade Kants idealistiska filosofi ville bröderna Schlegel och de andra skapa något nytt inom litteraturen. 1798 utkom det första bandet av programtidskriften *Athenäum*, där bl. a. de berömda fragment återfinns som både framställer romantikens idéer programmatiskt och samtidigt återspeglar den genre som romantiken särskilt framhöll. Tanken var att utveckla ett nytt litterärt koncept tillsammans med filosoferna. I ett av fragmenten talas exempelvis om den romantiska poesin som en progressiv universalpoesi, som inte bara skulle förena poesins olika former utan även sammansmälta prosa, filosofi, retorik, genialitet och kritik med poesin (*Athenäum*, 1989, 220). En annan viktig idé som förverkligades i *Athenäum* var det kollektiva författandet, man talade om *sympoesi* och *symfilosofi* (Segeberg, 1994, 41). I fragmenten skulle man inte nödvändigtvis veta, vem som skrivit vad. Tieck och Wackenroder hade redan tidigare prövat detta arbetssätt. I Tiecks *Franz Sternbald* (1798) finns textavsnitt som härstammar från Wackenroder, och i den sistnämndes *Herzensergießungen eines Kunstliebenden Klosterbruders* (1797) förmodas Tiecks medverkan (Segeberg, 1994, 39f.).

Det tyska inflytandet på Sverige under romantiken var i hög grad betingat av de personliga förbindelser som fanns med Tyskland under denna tid. Delar av Vorpommern, t. ex. Stralsund och Greifswald, var svenskt område fram till 1815, och kontakterna med universitetsstäderna Lund och Uppsala samt den kungliga huvudstaden

Stockholm var naturligtvis täta. När Thomas Thorild på grund av sina liberala idéer och sitt stöd för den franska revolutionen dömdes till landsflykt 1793, ordnade hans gynnare en plats som bibliotekarie, sedermera professor, vid universitetet i Greifswald. Han fick således stanna på svensk mark men hölls borta från den politiska scenen till sin död 1808.

Efter mordet på Gustav III 1792 hade det andliga klimatet hårdnat ytterligare i Sverige. Censur rådde fram till 1809 och dessa år brukar betecknas „järnåren“ (Vinge, 1988, 187ff.). I Uppsala hade den unge Benjamin Höijer (1767-1809) kommit i kontakt med Kants idéer genom sin lärare Daniel Boethius (1751-1810), som var den som introducerat den idealistiske filosofen i Sverige. Höijer började med utgångspunkt hos Kant utveckla en egen transcendentalfilosofi och fick än mer inspiration, när han läste Fichtes *Wissenschaftslehre* (1795). Höijer tillhörde en liten krets som kallades Juntan, ett slags politisk förening som betraktades med stor skepsis från högre ort. Uppsala ansågs sedan landsförvisningen av Thorild vara en högborg för liberala idéer och konspirativa grupper. Den tyska idealistiska filosofin, vars främsta representanter var Kant, Fichte och Schelling, var suspekt och revolutionär för det svenska kultur-etablissemangen, som var helt franskorienterat. Höijer marknadsförde dessutom Fichtes idé om individens förnuft som det allra högsta, och detta uppfattades naturligtvis som hotfullt i det rådande klimatet.

För att kunna andas en smula liberal luft och för att undvika Thorilds öde, gjorde Höijer två längre utlandsresor, 1798 och 1800. Den senare kom att bli avgörande för honom själv och den svenska romantiken. Han vistades nämligen i Berlin, där han lärde känna den tidiga tyska romantiken personifierad. Där var bl. a. Fichte, bröderna Schlegel och Tieck, som alla hade lämnat Jena bakom sig, och där fanns också religionsfilosofen Friedrich Schleiermacher (1768-1834).

När Höijer kom tillbaka till Uppsala med romantikernas tankegods i bagaget, var det politiska klimatet om möjligt än hårdare. Trots att Höijer var den erkänt mest skarpsinnige filosofen i Uppsala, kom han inte ens i fråga för professuren i estetik, som istället tillsattes med en politiskt lydig kandidat. Studenterna vågade knappt besöka Höijers föreläsningar, som han höll i egenskap av oavlönad docent, av rädsla för repressalier. Först 1809, efter statskuppen mot Gustav IV Adolf och tryckfrihetens införande, erhöll Höijer den välförtjänta professuren. Tyvärr hann han inte uträtta särskilt mycket, eftersom han endast hade tre år kvar att leva (se t. ex. Engdahl, 1988, 172ff.).

Hans betydelse var emellertid större än man hade kunnat ana. Några unga studenter hade trots allt fattat det mod som behövdes för att besöka Höijers „konspirativa“ föreläsningar i tysk estetik och filosofi. Bland dessa fanns bl. a. P. D. A. Atterbom (1790-1855), V. F. Palmblad (1788-1852) och E. G. Geijer (1783-1847), vilka alla på olika sätt tog intryck av den tyska romantiken och bidrog till att skapa något nytt i den svenska litteraturen. Den sistnämnde utgav tidskriften *Iduna* och var en av de drivande krafterna inom göticismen. Atterbom och Palmblad startade 1810 tidskriften *Phosphoros*, som skulle vara en programtidskrift för den svenska romantiken på samma sätt som *Athenäum* varit det för Jenakretsen (Vinge, 1988, 196ff.).

Phosphoros var ett forum för utgivarnas egna dikter, recensioner, översättningar eller (oftare) re-writings av samtida litteratur, reflektioner över filosofi och estetik. Nordisk mytologi och folklig diktning spelade också en viktig roll. Tidskriften utgavs under drygt tre år och det sista numret kom 1813. Då hade *Phosphoros* uppfyllt sin stora uppgift: att etablera romantikens morgonstjärna på den litterära himlen. Fortfa-

rande hade romantikens företrädare många fiender som föraktade det tyska inflytandet och inte accepterade någon annan riktning än klassicismen, men Atterbom och hans krets blev allt mer erkända, och de började istället ge ut tidskriften *Svensk Literatur-Tidning*.

Tidskrifterna från denna tid är överhuvudtaget viktiga källor för mitt arbete, eftersom det där ofta fördes en debatt om den „nya“ litteraturen och filosofin. Debatten var tidvis ytterst tillspetsad och de olika skolorna bekämpade varandra med alla konstens medel. Den så kallade „gamla“ skolan var i princip identisk med Svenska Akademien, och dess främsta talesmän var Carl Gustaf Leopold (1756-1829) och Johan Olof Wallin (1779-1839). 1809 fick de ett eget organ genom *Journal för Litteraturen och Theatern*, en tidskrift som utgavs av P. A. Wallmark (1777-1858), bibliotekarie vid Kungliga Biblioteket i Stockholm. Journalen företrädde klassicistiska ideal och blev strax utsatt för polemik från de unga diktare och studenter som tagit intryck av den tyska idealismen. Skriftställaren Lorenzo Hammarsköld (1785-1827) var den som först utmanade Journalen. Först grundade han tidskriften *Lyceum*, som emellertid måste läggas ned efter bara två häften, och 1810 började Hammarsköld ge ut *Polyfem*, ett satiriskt veckomagasin, där också Atterbom och hans vänner medverkade. Den „nya“ skolans program formulerades än tydligare i *Phosphoros*, och den litterära kampen mot klassicisterna fördes vidare i *Svensk Literatur-Tidning* som innehöll debattartiklar, översättningar, recensioner m. m. samt i *Poetisk kalender*, vars förebild var Schillers *Musen-Almanach* och som rymde ett något lättare material än *Phosphoros* och *Svensk Literatur-Tidning*. Wallmarks motståndarorgan bytte 1813 namn till *Allmänna Journalen* (Vinge, 1988, 194ff.).

Tidigare forskning

Tyskans inflytande på svenskan är i huvudsak ganska väldokumenterat. Forsknings-traditionen tar sin utgångspunkt hos nordisterna som kartlagt den enorma påverkan som medellågtyskan utövade på svenskan framför allt under Hansans blomstringstid. Här bör i främsta rummet nämnas Elias Wesséns standardverk om det tyska inflytandet på svenskt språk under medeltiden (Wessén, 1956) men även Lena Mobergs avhandling om lågtyskt och svenskt i medeltida tänkeböcker (Moberg, 1989).

De högtyska influenserna tar sin början i och med reformationen och har en höjdpunkt under 1600-talet. Detta har dokumenterats i Elof Hellquists omfångsrika verk om det svenska ordförrådets ålder och ursprung (Hellquist, 1929). Denne ger åtskilliga exempel på lånord från Luthers tid och framåt, varvid naturligtvis tydligt framgår att de tyska lånen blir allt färre med tidens gång. Senare långods, d. v. s. Från 1900-talet, är således inte särskilt talrika, men de har sammanställts i sin helhet, främst från germanistiskt håll, och där bör särskilt framhållas Gustav Korlén, professor emeritus i tyska vid Stockholms universitet (t. ex. Korlén, 1988).

Den för mig intressanta tidsrymden är framför allt artonhundratalets första årtionden, då den tyska romantiken, nådde Sverige och delvis blev avgörande för svensk filosofi och litteratur. När det gäller de senare ämnenas historia har det tyska inflytandet undersökts uttömmande, och det är allmänt accepterat att den svenska vitterheten åtminstone till stora delar var ytterligt tyskinfluerad under 1800-talets första hälft. Två viktiga verk som behandlar detta tema är Albert Nilssons bok om den svenska romantiken (Nilsson, 1924) samt Svante Nordins bok om romantikens filosofi (Nordin, 1987).

Det språkliga inflytandet under romantiken har däremot inte varit föremål för någon större undersökning. Josua Mjöberg ger i en uppsats exempel på några germanismer från tiden omkring 1800, men dessa är med några få undantag förromantiska och härrör exempelvis från diktare som Schiller och Lessing (Mjöberg, 1912, 264). Hellquist pekar som ovan nämnts ut 1600-talet som den period där de flesta högttyska lånorden införlivades med det svenska språket, men han kan också konstatera att slutet på 1700-talet innebär ett antal tyska lån som förmodligen introducerats av diktare som Lidner, Thorild och Kellgren, även om det franska inflytandet fortfarande var dominerande (Hellquist, 787).

Om det tyska inflytandet under romantiken skriver Hellquist följande: „Att språket hos fosforisterna, särskilt kanske Atterbom, Hammarsköld, Törneros och Palmblad företer en ofta starkt framträdande tysk färgning är ju känt och icke ägnat att förvåna. Mången gång var denna påverkan övergående och saknade egentlig betydelse för vårt språks utveckling. Men icke sällan upptäcker man ännu levande tyska lånord, som åtminstone först belagts hos t. ex. Atterbom och sannolikheten är ju ganska stor för att han då också varit den som bragt dessa i omlopp“ (Hellquist, 787f.).

Anknytande hypotes

Jag delar Hellquist mening i påståendet att den tyska påverkan under denna tid saknat direkt betydelse för svenskans utveckling, om man avser områden som morfologi, syntax, ordbildning och ortografi. Koncentrerar man sig emellertid på lexikonet, är Hellquist alltför försiktig. Här rör det sig om en omfattande ordsfatt som överfördes till svenskan på grund av det stora inflytande som tysk filosofi och estetik faktiskt hade på den svenska kultur- och idévärlden. Att dessa lånord fortfarande är levande kan förklaras med romantikens storhet och aktualitet i litteratur- och idéhistorien.

Orsaken till att romantikens lånord ännu inte spelat någon väsentlig roll i sekundärlitteraturen torde vara att det i relativt hög utsträckning (men naturligtvis inte uteslutande) rör sig om s. k. betydelselån, där ordet redan existerar i målspråket men får en utvidgad betydelse efter en ordmodell i källspråket (Edlund/Hene, 1992, 35). Hellquist nämner inga lån av denna typ och menar dessutom att översättningslån, som är en översättning morfem-för-morfem från källspråk till målspråk, ”egentligen icke äro lånade i vanlig mening” (Hellquist, 1929, 781; Edlund/Hene, 1992, 34).

Ett exempel på ett betydelselån är ordet *geni* som under romantiken fick en ny betydelse. SAOB anger sex betydelser varav tre markeras ha försvunnit ur svenskan. Ordet fanns naturligtvis långt före romantikens inträde, inlånat av franskans *génie* med ursprung i det latinska *genius*. I betydelsen „utomordentlig o. självständig (originell) andlig begåvning (ofta begränsad till ngt visst område inom den sköna konsten /.../; särsk. *estet.* o. *filos.* om den högsta graden av andlig begåvning, i allm. förbunden med skapande l. produktiv förmåga o. ofta uppfattad ss. av helt annan art än den vanliga begåvningen/.../“ fanns ordet redan i slutet av 1700-talet. Man hade således *geni*, man var det inte. Så småningom tillkom en ny innebörd, en överförd betydelse av det ovan citerade: „person med *geni* /.../, snille; ofta *filos.* o. *estet.*“ SAOB anför ett exempel från Esaias Tegnér, 1823: „Jag har personligen aldrig känt någon så genialisk natur (som Brinkman), ehuru större Genier.“ Förmodligen kan man hitta belägg för denna användning av *geni* även hos fosforisterna.

I Tyskland spelade genibegreppet en viktig roll redan under Sturm und Drang-perioden, dit exempelvis tidiga verk av Goethe och Schiller räknas. Även hos Kant intar

genidefinitionen en central plats, och Kants reflektioner var naturligtvis av största vikt för den idealistiska romantiken. I ett av fragmenten heter det: "Man kann sagen, daß es ein charakteristisches kennzeichen des dichtenden genies ist, viel mehr zu wissen, als es weiß, daß es weiß" (*Athenäum*, 237).

Jag utgår således ifrån att de rena lånorden troligen är mycket få, men att översättningslån som *progressiv universalpoesi* och *animal magnetism* samt betydelselån som *geni*, *symbol* och *humor* har haft en långt större betydelse än vad som hittills beaktats. Detta gäller inte bara ur ett kvantitativt perspektiv utan även kvalitativt betraktat, eftersom ett betydelselån inte sällan tränger undan de ursprungliga betydelserna, vilket i princip kan sägas vara fallet med *geni*.

Slutord

En undersökning av hur romantikens nyckelord överfördes till svenskan skall förhoppningsvis komplettera de forskningsområden som berörts här. I nära anknytning till det filosofiska och litterära inflytande som Tyskland utövade på Sverige under 1800-talets början skall uppmärksamheten riktas mot den språkliga påverkan som detta medförde. Till den forskningstradition, bestående av både nordister och germanister, som dokumenterat och analyserat tyska lån i svenskan hoppas jag kunna tillfoga en viktig grupp av lånord, vilka hittills inte ägnats någon närmare granskning men som fortfarande har en viktig funktion i det svenska språket.

Litteratur

Athenaeum. Eine Zeitschrift von A. W. u. F. Schlegel, 1798-1800, repr. ND, Dortmund. 1989.

Deutsches Wörterbuch von J. u. W. Grimm, 1879-1897, Leipzig.

Edlund, L.-E./Hene, B., 1992: *Lånord i svenskan. Om språkförändringar i tid och rum*. Stockholm.

Engdahl, H., 1988: „Känslans och tankens revoltörer“. I: *Den svenska litteraturen*. Delblanc, S./Lönnroth, L. (red.). Bd. 2. Stockholm.

Hellquist, E., 1929: *Det svenska ordförrådets ålder och utsprung. En översikt*. Lund.

Mjöberg, J., 1912: „Några germanismer från tiden omkring 1800“. I: *Festskrift till K. F. Söderwall på hans 70-årsdag*. Lund.

Moberg, L., 1989: *Lågtyskt och svenskt i Stockholms medeltida tänkeböcker*. Stockholm.

Nilsson, A., 1924: *Svensk romantik. Den platonska strömningen*. 2. uppl. Lund.

Nordin, S., 1987: *Romantisk filosofi. Svensk idealism från Höijer till hegelianerna*. Lund.

Ordbok över svenska språket, utg. av Svenska Akademien, Lund, 1929.

Segeberg, H., 1994: „Phasen der Romantik“. I: *Romantik-Handbuch*; Schanze, H. (utg.). Tübingen.

Wessén, E., 1956: *Om det tyska inflytandet på svenskt språk under medeltiden*. Stockholm.

Vinge, L., 1988: „Från järnår till romantisk skördetid – en periodöversikt 1792-1830“. I: *Den svenska litteraturen*. Delblanc, S./Lönnroth, L. (red.). Bd. 2. Stockholm.

Inledning

Forskningen kring fenomenet orddöd har hittills utgått från junggrammatikernas antaganden om det möjliga i en jämförelse av lexikala enheter med organismer i det biologiska livet. Metaforiken kring ordens försvinnande är darwinistisk – orden dör, de återupplivas, de deltar i en kamp om livsrummet, det starkare vinner etc. Framträdande forskare har varit Hermann Paul, Darmesteter m. fl. Kring sekelskiftet hade denna forskning sin höjdpunkt och ett antal arbeten, avhandlingar och artiklar skrevs, mest i Tyskland, men framstående arbeten finns också från svenskt håll (Noreen, Kock m. fl.). Senare har tråden plockats upp av Nabil Osman (1971). Han avviker i stort sett inte från den tidigare synen på fenomenet och använder i sin modell för det mesta kategorier som övertagits direkt från företrädarna. Hos den tidigare forskningen finns ibland en viss uppgivenhet när det gäller att komma åt orsakerna till orddöden, vi kan lyssna på några röster: "...denn auf diesem Gebiete – wo noch so wenig Vorarbeiten zur Verfügung stehen – wird noch viel Subjektives unterlaufen, ehe das wahre Ziel wissenschaftlicher Forschung erreicht werden kann" (Hemken, 1906), "Vår kunskap om orsakerna är alltför bristfällig, och i många fall torde vi inte kunna nå längre än till hypoteser" (Thors, 1965). Man har sett svårigheterna som materialet bereder den som vill behandla det. Det är mycket svårt att kategorisera, och därigenom att kvantifiera och generalisera. Forskningen mynnar aldrig ut i tjugiga tabeller och procenttal.

Annan god forskning på området har levererats av forskningen i kölvattnet efter Jost Triers berömda ordfältsteori (Porzig, Trier, Öhman, Lehrer m. fl.). Denna arbetar inte med orddöd eller betydelsedöd explicit men beskriver faktiskt just detta, det är bara att fokus hos forskarna ligger på det nya ordet och inte det gamla. Om man läser den äldre forskningen med "Trier-glasögon" är denna också just exempel på ordfältstänkande i vid mening. Alla forskare använder sig av fältet kring en död betydelse och ibland också dess "sociala" kontext för att visa på möjliga orsaker till dess död. Hos Trier och andra undersöks ett ords miljö mycket omsorgsfullt, och för det mesta finns flera samverkande faktorer inblandade då strukturen hos ett fält förändras. Denna metod är enormt arbetskrävande – Trier lyckas inom en hel avhandling inte behandla mer än ett fåtal ord. En liknande ansats kan man finna hos Levander (1950) då han genom att införa sociala och infrastrukturella faktorer söker förklaringar till att vissa ord ersatt andra, som från början haft en stark position i de miljöer han undersökt. För en korpus av vår storlek är "riktig" ordfältsforskning en omöjlighet. Problemet ligger återigen i svårigheten att kategorisera materialet och därigenom att generalisera resultaten. Ordens öden är sinsemellan så olika.

Vår ansats är dels att följa i den tidigare forskningens spår (Osmans modell) för att se om våra förhållanden (datorer, datoriserade ordböcker etc.) kan ge bättre resultat, dels att söka nya spår eller möjliga delförklaringar till fenomenet orddöd/betydelsedöd – den senare termen har införts av oss för att skärpa till begreppsapparaten och skilja betydelsedöd från orddöd, eftersom det ofta bara är en betydelse hos ett ord som dött, inte ordet självt (se vidare Lange i denna volym). Vår kvalitativa forskningsansats är alltså ett tolkande förlopp, där olika möjligheter stöts och blöts för att hitta möjliga

vägar till en *förståelse* av fenomenet. Empirin får sägas vara god, då vi har ett stort material till vårt förfogande och angriper det utifrån många aspekter.

Syfte

Min del av detta arbete kommer att bestå i en undersökning av *användarna* av orden (jag använder i fortsättningen termen "ord" oavsett om det handlar om lexikal eller semantisk död). Man skulle kunna säga att min ansats är "triersk" i den meningen att jag undersöker den sociala kontext i vilken orden förekommer. Mitt mål är dock inte att se vilken betydelse en viss kontext har haft för ett enskilt ord, utan att se om det finns några gemensamma drag i de *olika* kontexter där ord har gått under. Vilka faktorer kan skönjas, som utgör en god eller en dålig jordmån för ordens växt och överlevnad? Nytt är också att jag vill jämföra dessa med kontexter hos tyska lånord som *överlevt*, för att se om några generaliseringar låter sig göras ur skillnaderna mellan dessa och de förra. Hypotesen är att det finns en sådan skillnad, men svårigheterna är betydande – inte minst med att definiera tillräckligt tydliga kategorier för att en jämförelse skall bli möjlig. Syftet kan sammanfattas som följer: Att genom en studie av miljöer där döda ord har använts och av personer som använt dem söka efter drag som är typiska för dessa och att sedan jämföra dessa med drag som är typiska för miljöer etc. där tyska lån har överlevt. Sökandet inriktar sig på faktorer som kan anses underlätta eller försvåra ett ords överlevnad. Frågor till materialet blir t. ex. "Talas det mer tyska i den ena gruppen än i den andra?", "Kommer olika grupper eller skikt i samhället till synes då jag tittar på grupperna?", "Vilka genrer finns representerade i materialet?". Jag skall börja med att ta upp några metodiska frågeställningar och sedan går jag över till att behandla mitt material.

Metod

Jag har tidigare kort berört några av de metodiska problemen när det gäller denna forskning. Ordens öden uppvisar stora skiftningar sinsemellan. Just denna individualitet ställer andra krav på studien, och gör motstånd mot ett förbestämt datainsamlande med åtföljande sortering i prydliga högar. Vad jag vill pröva när det gäller just mitt område, källorna, är ett mer induktivt angreppssätt. Jag tror inte att det går att gå in i studien med några förutfattade meningar om vad jag skall hitta. Detta har visat sig redan nu då jag har börjat granska källorna på Kungliga Biblioteket i Stockholm. För det första är det mycket svårt att hitta personen bakom många texter, för det andra kan man fråga sig om personen alltid är det viktiga, eller om det personliga ibland får vika för en tradition, som t. ex. kanslitraktionen under Vasatiden. Dessa ords död följer då kanske mer som ett resultat av modesvängningar eller organisatoriska förändringar. Problem som dessa gör att det är viktigt att vara öppen inför frågan om kategorisering, och jag tror att det är viktigt att ha en bild av hela materialet innan man fattar definitiva beslut. Då kan mycket väl också nya behov komma i dagen och materialet måste kanske gås igenom igen. Ett sådant förhållningssätt används nuförtiden t. ex. inom psykologisk forskning (se t. ex. Marton, 1992) och är ingen nyhet – i själva verket skulle man kunna säga att det är ungefär så här som forskningen kring fenomenet ord-död har bedrivits ända från sekelskiftet till nu, och det är förmodligen det som Hemken menar med sitt "wird noch viel Subjektives unterlaufen" (se ovan). Stringensen garanteras, enligt min mening, ändå av att samma kategorier, vilka de nu än blir, måste

användas för både källorna för de döda som för de levande orden. Förutbestämda är dock de variabler, inom vilka data skall insamlas: Genre/textsort, stil, personalia (med avseende på klass, uppehållsort(er) etc.) samt "tyskhet" i vid bemärkelse.

Alla tankar på en kvantitativ studie av antalet belägg per ord och jämförelser i samband med en sådan måste överges, eftersom antalet belägg hos SAOB – språkprov i ordboken och "lappar" på redaktionen – inte kan knytas till frekvens utan är och har varit beroende av organisatoriska och metodiska överväganden under ordbokens långa historia. Det enda förhållandet mellan beläggens antal och "verkligheten" som kan betraktas som korresponderande är en-beläggsorden – ett språkprov i ordboken återspeglar det faktum att det bara finns ett känt belägg för ordet. Om detta, se t. ex. Hast, 1983.

Material

Mitt material är alltså de källangivelser som finns hos SAOB och Dahlgren och hör till de belägg som anges för vår korpus samt en kontrollgrupp av källor för överlevande tyska lånord. Det står redan nu klart att kontrollgruppen måste vara mycket mindre än gruppen döda ord, eftersom tidsåtgången för kontrollen av källorna är mycket stor. Undersökningen tar sin början i de döda ordens domäner, och jag riktar mig först mot de mer officiella källorna – Gustav Vasas registratur, Ridderskapets protokoll, urkunder av olika slag, bibelöversättningar m. fl. Dessa källor finns nästan samtliga tillgängliga på Kungliga Biblioteket som referensexemplar eller kan beställas med kort varsel. Vissa skapar problem, som t. ex. Växiö domkapitels akter från 1600-talet, men de kan finnas på Riksarkivet. Angermanlands läns domböcker tycks finnas i Härnösand, och jag har skrivit dit för att be om hjälp. I samtliga källor skall ordet i fråga identifieras och kontexten klargöras. KB:s signum eller SAR/ämnesord skall antecknas, och en genrebeteckning som utgår från en uppdelning i andlig och världslig prosa, dikt etc. skall anges. Detta sista är mycket viktigt – och det är därför varje källa måste granskas för sig – eftersom bibliotekets signum ofta säger väldigt lite, eller rent av är vilseledande när det gäller textsorten. En dikt på tyska kan mycket väl finnas under Hc(s) (svensk skönlitteratur) i någon svensk samling av vittra texter. Ett annat stort problem är SAOB själv. Ordbokens källangivelser saknas inte sällan i den separata källförteckningen, och snarlika förkortningar har mer än en gång lett mig på fel spår. Förkortningar som inte blir upplösta i källförteckningen medför ett tidskrävande letande och en icke ringa belastning av bibliotekspersonalen. En annan nackdel för den som idag forskar i äldre texter är den datorisering och omorganisation som pågår på KB – dubbel bokföring av texter förekommer, och ibland påstår databaserna rent felaktiga saker, varför man måste dubbelkolla många uppgifter. När det gällde t. ex. Loenboms utgivningar av kungliga förordningar från 1700-talet, befann sig dessa enligt Libris på Riksarkivet och inga exemplar fanns på KB. Detta visade sig genom en kontroll mot plåtarkivet vara fel, och exemplar kunde snabbt beställas fram.

Insamlandet av data har just påbörjats och det jag i första vändan försöker besvara är:

1. Om författaren är icke anonym, kan man då säga något om dennes utbildning? Är denne översättare? Befinner sig, eller har denne under lång tid vistats i en tysktalande miljö? (se Lange 1986);
- 2., Om bara miljön är synlig, är denna en tysktalande, tyskläsande etc. miljö? Jag skall nedan föra ett litet resonemang kring vad jag har hittat hittills.

Undersökningen

I de officiella texterna är författaren ofta dold eller åtminstone inte ovedersägligt identifierbar. I Gustav Vasas registratur är det oftast kungen själv som måste ses som författare till texterna, men han är knappast alltid den som själv skrivit, även om det finns brev av hans egen hand bevarade. Man torde dock kunna utgå ifrån att en skrivare inte gärna själv lade till eller tog bort ur en kunglig diktamen, något som jag emellertid inte är säker på ännu. Ett par av källorna som betecknas Gustav I:s reg. i SAOB är brev från andra till kungen, som t. ex. Nils Krummes brev från 1549, i vilket han använder det döda ordet *dotterman* för "måg". Har Nils Krumme skrivit själv eller dikterat? Andra texter är t. ex. riksrådets retoriska angrepp på politiska motståndare 1521, där ordet *bebinda* används för "fängsla", ett fall där jag för övrigt inte håller med SAOB om vilket moment betydelsen skall föras till. I detta fall kan man vara nästan säker på att en sekreterare eller skrivare varit inblandad. Jag tar upp Gustav Vasas registratur eftersom det finns en litteratur kring denna som kan belysa mina frågeställningar: I "Kunglig Majt:s kanslis historia" av Wieselgren m. fl. från 1935 kan några intressanta iakttagelser göras. På kansliet arbetade både tyska och svenska skrivare och sekreterare redan från början, och under Gustavs första år vid makten skedde en delning av de svenska och tyska sektionerna (Wieselgren, 1935, 12). Kansliet genomgick 1529 en omorganisation under den i Leipzig utbildade chefen Henrik Stedorm, och han efterträddes 1538 av tysken Konrad von Pyhy (ibid.). Under Gustavs senare år blir hans maktutövning alltmer informell och centrerad kring honom själv och han är "i det dagliga arbetet biträdd av ett antal svenska och tyska skrivare, vilka uppsätta och utfärda den föga skrivkunnige och i tidens diplomatiska språk, latinet, obevandrade regentens befallningar" (ibid., 13). Frågan är vad "uppsätta" står för och hur mycket skrivarens språkliga bakgrund som slog igenom i ordvalet, om det överhuvudtaget skedde alls. Under Johan III uppges antalet svenska skrivare till tio, och de tyska till "endast" tre (ibid., 14). Det finns alltså skäl att betrakta Gustavs kansli som en extremt tyskinfluerad miljö – den är organiserad efter tysk förebild, den har tyska eller tyskutbildade chefer, den har en stor andel tysk personal. Att en hel del tyska ord måste ha använts ter sig uppenbart. Det måste också i utvecklingen av en svensk kanslistil känts frestande att överta tyska ord i fall då ingen inhemsk motsvarighet kändes självklar eftersom fenomenet var nytt och knutet just till kansliet som (utifrån kommande) företeelse – vi kan lätt dra paralleller till dagens "datasvenska", där man gärna "deletar", "mailar" och "savar", även om svenska uttryck här vinner alltmer mark. Vi måste också ta hänsyn till tyskans enorma betydelse för den svenska förvaltningen, den förvaltade ju bl. a. just tyska områden. När dessa skrivelser sedan lästes blev de förstådda, men de utländska orden användes inte på samma sätt aktivt av läsarna, utom möjligtvis i skrift, och kunde aldrig få fäste i det svenska språket utanför den högre förvaltningen.

En källa som borde ha haft ett diametralt motsatt förhållande till det svenska folkspråket är Bibeln. Ord som upptagits av Bibeln borde haft en mycket god möjlighet att tas upp av gemene man, vilket ju också har skett i många fall. I de första översättningarna av Bibeln till svenska (här 1526 års NT och Gustav Vasas Bibel 1541) finns en stark påverkan från tyskt bibelspråk, särskilt från Luther. Här är också bilden en annan; Det tycks inte vara så mycket språkekonomiska krafter som påverkat förloppet när det gäller bortfall av tyska lånord ur Bibeln, utan snarare en medveten

språkvårdande (puristisk) kraft som varit i farten. Ordet *dike* i betydelsen “damm” finns i 1526 översättning av Nya Testamentet, men är i Gustav Vasas Bibel borta och översatt med *damm*. 1541 års Bibel är omvittnat arkaiserande och puristisk, och det kan vara en förklaring i detta fall. Desto märkligare ter det sig då vi betraktar ett annat betydelsemoment hos *dike*, nämligen betydelsen ‘vall, fördämning’, och finner att detta ord förekommer inte bara i Gustav Vasas bibel utan även i 1703 års Bibel – det är borta först 1917 (Hesekiel 17:7, 17:10). Det är desto underligare som översättningen uppenbarligen är felaktig. I reviderade upplagor av Lutherbibeln finns här “Beet” som översättningsglosa, vilket närmast betyder ‘bädd, land’ (jfr. blomstersäng), och i 1917 års Bibel lyder översättningen “marken, där det [trädet] är planterat”. Jag har ännu inte kontrollerat tidiga Lutherbiblar, men den svenska glosan måste nästan ha kommit därifrån, det verkar orimligt att en svensk översättare skulle använda en glosa som inte är svensk och inte ens är en riktig översättning i tyskan om han inte plagierat den direkt från en förlaga. Här är alltså, paradoxalt nog, vördnaden för Luther större än de puristiska strävandena. Gunnar Sjögrens avhandling från 1949 behandlar språket i de tidiga bibelöversättningarna. Han tar upp ordet *dike* och för det till lågtyskans *dik* hos Luther. (Han för en diskussion huruvida Lutherbibeln vid översättningen använts i hög- eller lågtysk språkdräkt, men anser det inte vara väsentligt eftersom den oavsett detta går tillbaka på Luther som person). Sjögrens utredningar visa att det fanns klara puristiska strävanden vid skapandet av 1541 års Bibel, men också att det fanns helt motriktade rörelser – många ord som hade haft inhemsk dräkt i 1526 års NT blev i GVB ersatta med tyska lån t. ex. *vrskyllugh* (fsv. *urskyldogher*) i Matt. 1526 27:19 som i GVB är ersatt med det tyska lånet *rettferdigh* (Sjögren, 1949, 26). Sådana rörelser kan förklara varför *dike* i betydelsen ‘vall, fördämning’ kommit att bli kvar i GVB – det fanns helt enkelt ingen benhård konsekvens i utrensningarna. Ordet fick en nådatid, men dess fortsatta ca. tvåhundraåriga levnad i Bibeln räddade inte dess liv intill våra dagar. Här tycks alltså inte någon rimlig förklaring till ordets död kunna sökas i källorna, utan ordets öde måste föras till de rent lingvistiska förklaringarnas domän, vilken ju inte omfattas av just mitt arbete.

Ungefär så här skulle man kunna tänka sig att ett resonemang kring källornas betydelse skulle kunna föras. Det är emellertid inte alls säkert att ett sådant håller streck då man tar kontrollgruppen i skärskådande. Vi såg ju på exemplet *dike*, att det finns motsägelser när det gäller källornas status för ords överlevande. En del källor, som t. ex. Bibeln, visar sig inte entydigt “goda” eller “dåliga” som jordmån för ett ord, och det är mycket svårt att säga något bestämt. Det är också, som jag antydde ovan, troligt att en mängd olika – lingvistiska, sociala, geografiska – aspekter måste tas i beaktande då man söker förklara semantisk död.

Det jag hoppas kunna göra är alltså att frilägga så mycket som möjligt av de miljöer där orden går under eller överlever. Den information jag behöver är: Inom vilka genrer finner vi orden? Vilka människor eller organisationer använder orden? Vilken spridning har de texter haft, i vilka orden finns?

Slutligen skall påpekas att Inga Larssons och Gunilla Serins källor också skall läggas till min databas för att bredda den statistiska basen för undersökningen.

Litteratur

- Dahlgren, F. A., 1914-16: *Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord och talesätt från och med 1500-talets andra årtionde*. Lund.
- Hast, S., 1983: "Om SAOBs material", I: *Nysvenska studier* 63.
- Lange, S., 1986: "Databas för undersökning av svenskt skriftspråk i perioden 1526 till 1799". I: *Datorstödd språkforskning. Fyra uppsatser om lånord, växtnamn, språk- och stilhistoria samt ordgeografi. Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet (MINS)* 22.
- Marton, m. fl., 1992: *Hur vi lär*, 1984. Kristiansstad.
- Ordbok över svenska språket, utgiven av Svenska Akademien (SAOB)*. 1893-. Lund.
- Osman, N., 1972 (red.): *Kleines Lexikon untergegangener Wörter. Wortuntergang seit dem Ende des 18. Jahrhunderts*. München.
- Sjögren, G., 1949: *Om språket i de svenska bibelöversättningarna 1526-1541*, diss. Stockholm/Lund.
- Wieselgren m. fl., 1935: *Kunglig Majt:s kanslis historia*. Del 1. Uppsala.

ORDENES DØD – SVENSK OG DANSK – EN SAMMENLIKNING

Det første støtet – da jeg begynte å befatte meg med ordenes død – var ordsamlingen som var compilert ut av Dahlgrens ordbok. På dansk finnes det ikke denslags ordbok, såvidt jeg vet. Jeg trodde at jeg egentlig kunne kopiere denne listen inni dansk til å få en egen liste som jeg kunne arbeide med. Men da jeg forsøkte å finne de tilsvarende danske ordene i den store *Ordbogen over det danske sprog* – i det følgende kalt ‘ordbogen’ –, måtte jeg slå fast at forskjellene var like store eller kanskje større enn det som var felles for begge språk. Det er jo ikke så veldig overraskende hva språkene allment angår, men innflytelsen fra tysk henholdsvis nedertysk – trodde jeg – må ha vært ganske lik i dansk og svensk. Tiden for den største innflytelsen fra tysk var jo Hansatiden, og i denne tiden Norden var med hensyn til mange ting en slags enhet, men kanskje mindre med hensyn til språket.

Derfor måtte jeg gå frem annerledes. Jeg brukte ‘ordbogen’ som første kilde, men jevnførte ordene som jeg fant på samme tiden med den svenske listen, og omvendt søkte jeg listens ord i ‘ordbogen’ for å se om de er der og hva som hendte med disse. Jeg antar at den svenske listen er mer eller mindre i et slags mellomstadium, d. v. s. ikke helt ferdig, men i alle fall fullstendig eller så godt som fullstendig. Det har kanskje ingen hensikt å perfeksjonere den, fordi forskningsresultatene er søkt på andre sted. Jeg kunne i alle fall bruke denne listen til mine hensikter uten vanskeligheter. La meg benytte anledningen til å si takk for at jeg kunne bruke listen og arbeide med den.

Det første som slo meg var at mange ord som var oppført som levende i *Ordbog over det danske sprog*, men oppført som døde i den svenske listen, imidlertid også hadde forsvunnet i det danske nåtidsspråket. Det er jo helt klart at ordens død er en vedvarende prosess. Det første bind av den store ordbogen kom ut allerede i 1918 og det siste i 1954. Andre opplag, som kom ut på sekstitallet, var ikke revidert men bare faksimilert. Utenfor dens nå ganske ærverdige alder er ‘ordbogen’ på en måte mer enn fullstendig, fordi det finnes så godt som *alle* ord i den som har duket opp en gang i språket og som alle slags språkbrukere hadde brukt. Derfor – på den ene siden – er ‘ordbogen’ den eneste mer eller mindre nåtidsspråklige ordbok som man finner døde ord i – med korstegn som henvis at de er døde – i motsetning til de vanlige nydanske ordbøker som sikkert tilsvarende gjennomsnittlig allmenn språkbruk og som egentlig ikke inneholde dem. På den andre siden kan et ord i ‘ordbogen’ være mye mer levende enn i en gjennomsnittlig ordbok, av samme grunn. Så brukte jeg *Politikens nudansk ordbog* som sammenlikningskilde i tillegg. Slik ble forskjellene til svensk litt færre. Nå er det sannsynligvis ikke mulig å likestille et lands språkbruk med en eneste ordbok (heller ikke med flere), men min ordliste er likevel et første forsøk (se s. 49), og slik unngikk jeg forvirring med detaljer, som kanskje ville bli viktige, men i så fall bare senere. Sånne simplifikasjoner skal forenkle modelldanning. Jeg tror likevel at total nøyaktighet ikke er oppnåelig her, og tilnærmelser er alt som man rimeligvis kan vente, men som dog nøyaktige nok er til å få et klart nok bilde av saken. Med tyske eller svenske ord som jeg ville slå opp, gikk jeg likedan frem; jeg brukte Duden henholdsvis Bonniers ordbok.

Det andre som slo meg snart var at begrepet ‘ordens død’ kunne bli definert på mange måter. Er et ord virkelig død hvis det blir skrevet eller uttalt annerledes enn før? Hvis alene en bestemt kombinasjon av bokstaver er definert som ord, så ville

ordenes død egentlig være umulig, fordi noen bokstavers kombinasjon er bare en logisk enhet, som kan bli levende så lenge dens elementer er levende og kan ha vekslende – egentlig vilkårlige – betydninger. Et annet spørsmål er om et ord er dødt hvis en eller flere av dets betydninger har forsvunnet. Begge disse ekstremer finnes naturligvis i ordforrådet. Hvis man bestemte seg for at et ord skal være sitt innhold *pluss* sin ytre form, så er de ekte ordenes død mye sieldnere enn betydningens død eller formens død. Betydningens død er riktignok et unøyaktig begrep, i det minste i de fleste tilfeller, fordi betydninger nesten aldri forsvinner, men bare veksler deres bærer. Det er jo helt klart at det alltid bare kan og må være snakk om tendenser, ikke om hundre prosent fakta, betydning er jo ikke virkelig en fast enhet, men danner snarere et slags område som er helt umulig å fatte i dets totalitet, fordi det stadig blir gjenskapt – gjennom bruk – av mange forskjellige språkbrukere som stadig omdanner språket.

Hvis man for eksempel betrakter ordet *kunskaper*, så ser man at det nå heter *kunskapare* på svensk. Det eneste som virkelig var lånt i dette tilfellet var endingen. Såvel *kun-* som suffikset *-skap* er likevel fellesgermanske betydningsbærere, men det er ikke viktig her. I alle fall ville jeg si at dette ord er ikke dødt på svensk, mens på dansk vi ikke finner ordet lenger, fordi dets betydning er nå identisk med ordet *spejder*. Den samme likhet mellom lån og 'særsvensk' henholdsvis 'særdansk' form finner man på ord *lasterlig*, men denne gang er denne gamle formen forsvunnet i både svensk og dansk og det finnes bare *lastelig*. Det finnes flere sånne eksempler: *afbruk/afbrock* er nå *afbräck*, *afträd* ble *afträde*, *kuss* heter *kyss* – disse tre eksempler finnes ikke på dansk, *angrip* ble *angrepp*, *himilsk/himmelisk* er *himmelsk*, to eksempler som finnes også på dansk. Et annet eksempel er ordet *kryss* som nå heter *kors* på svensk. Det er sikkert egentlig det samme ord, og jeg vil anta at forskjellen bare er av fonologisk natur, denslags inversjoner finnes det jo hyppigere. Visst kunne man si at *kryss* ligger nærmere tysk og er dødt på svensk i denne form, d. v. s. at ordet som tysk lån er dødt. På dansk er *kryss* ennå brukt, ved siden av *kors*, og man kan ikke bestemme noe særlig betydnings-område til den ene eller andre form, de er ofte gjensidig utskiftelige. I 'ordbogen' er det ikke merket av at formen *kryss* er lånt fra tysk, d. v. s. at sporene er ganske utydelige. Kanskje er *kryss* i det hele tatt et dansk lån til svensk? Låneveiene er visst av mange slag, et ord kan ha kommet direkte inn i et land eller via omveier, og jeg tror at det kan være vanskelig å ettertegne dets vei autentisk i dag, etter at så mange kilder gikk tapt. Andre eksempler på denne grad av likhet er *antvarda-ansvara* eller *flygel-flöjel*, som ikke finnes slik på dansk, eller henholdsvis *gruft-grop* og *gruselig-gräslig*, som likeså finnes på dansk. Avviket her er i alle fall større enn hos ord som 'kunskaper'. En liknende forskjellighetsgrad har de mange eksempler av prefiks- eller suffiksveksel som lar ordstammer stå urørt, som vekslen fra *an-* til *til(l)-*. Det finnes faktisk mange avvik som i dets andre ekstrem ikke lenger viser noe likheter med lånformen, hvis nemlig betydningen – eller dens store del – har vekslet på andre ordstammer.

Et eksempel som viser et tysk låns ekte død er ganske vanskelig å finne. Svensk, som dansk og tysk, er jo såvel geografisk som lingvistisk sett nabospråk. Det er akkurat det som gjør det så vanskelig å komme til entydige utsagn i det hele tatt. Tar man ordet *krut*, så finnes det i det minste et stor avstand mellom denne 'tysk' stammen og det svenske *ört*. *Krut* i betydningen *ört* er dødt, men som leksikalsk enhet finns ordet på svensk likevel, nemlig som betegnelse på pulver til å skyte med. På dansk finnes det begge former med lett varierende betydningsområder, d. v. s. begge ord er delvis gjensidig utskifbare. Tar man ordet *liflig*, så er en del av dets betydning – eller èn av ordets flere betydninger, det finnes ingen klar distinksjon mellom disse to konseptene – skiftet

til ordet *köttslig*, på både svensk og dansk (på dansk finnes det *legemlig* i tillegg). Den andre av ordets betydninger – av varierende herkomst – har i denne form åpenbart aldri eksistert på dansk, og heter nå *ljuvlig* på svensk, et ganske nær naboskap til lånet en gang til. Andre eksempler av vekslet ordstammer er *backestrek-kindpust*, *belärapplysa*, som ikke finnes på dansk, eller *anfånga-börja*, *boleri-otukt*, *dull-galen* som finnes på begge språk. I de fleste tilfeller skjedde vekslingen bare med en del av ordenes betydningsområde, andre deler ble fortrent av ord med samme stamme eller overlevde i sin gamle form. De tydeligste veksler finner man i fagbegrep inner f. eks. botanikk eller håndverk. Slik *afsätte* ble *klack*, eller *amsel* nå er *trast*, det første er dødt også på dansk og heter nå bare *hæl*, mens det andre har det aldri – d. v. s. i det minste i de siste tre århundrene – finnes på dansk.

Da kollokviet fant sted, hadde jeg kommet nesten til slutten av bokstaven *m*, d. v. s. jeg hadde klart den første halvdelen av mitt eget utdrag av 'ordbogen'. Derfor var tallene bare foreløpige, men – hva forholdet angår – så fantes det ingen årsak til antagelsen at det ble ennå veldig forandret, fordi fordelingen hadde vært ganske jevn inntil bokstaven *m*. Da jeg kom til slutten av min liste, viste det seg at antagelsen var riktig. Tallene i denne artikkelen har vært aktualisert og henviser nå til hele alfabetet. I dansk fant jeg 6872 døde ord henholdsvis døde betydningsdeler av ord. Av disse ordene har 1738 kommet fra tysk, nedertysk eller deres direkte historiske forløpere. I svensk finnes det i samme alfabetsdelen flere, nemlig 2316. Differensen er påfallende, skjønt man må innrømme at den svenske listen viser mange flere betydningskillelser enn min. På den annen side har jeg som tillegg oppført sånne ord som finnes i den svenske listen, men som er kjennetegnet som levende i 'ordbogen', mens de har manglet i den nydanske ordboka (kjennetegnet med *nuf* i min liste). Jeg gjorde det jo bare hvis jeg kunne anta at disse ord ikke tilhører spesielle ordforråd og måtte rimeligvis være å finne i en god allmenn nåtidsordbok; de var i alle fall ikke flere enn omtrent trehundre. Jeg tenker i alle fall at forholdet mellom dansk og svensk her er ganske nært det virkelige. Jeg tror imidlertid at det er ikke mulig å trekke mange konklusjoner fra tallene utenom den at svensk sannsynligvis er litt friere fra tyske ord i dag, altså litt fjernere fra tysk enn dansk, hvis man kan anta at *importen* av henholdsvis tyske ord og former hadde vært omtrent like store – som jeg tror at man kan.

Blant disse 3316 henholdsvis 1738 ord finns det da – man kunne si bare – 507 ord som er/var felles før begge språk. Dertil kommer 242 tilfeller der det samme ord var avmerket som dødt på begge språk, men har vært bærer av forskjellige betydninger, som f. eks. *drägt* som på svensk hadde å gjøre med mat – og er da ennå levende på dansk i formen *dragt* – i motsetning til *drægt*, som er dødt, men betyr *trækning*, eller liknende nærheter mellom to ord, som for eksempel *diskgängare*, som ikke finnes på dansk, men noe liknende, nemlig *diskbroder*, og begge betyr omtrent det samme. Det er altså omtrent en sjettedel henholdsvis en tredjedel overenstemmelser. Man kan anta at disse tallene har kommet til stand tilfeldig. Man kan slutte at ordenes død *ikke* kan begrunnes med den særlige naturen av tyske lånord som motsetning til nordiske språk. Likheter ville da nemlig ha vært mye større. Det har blitt helt klart igjen – noe som er ikke overraskende – at språkutvikling i Sverige var helt annerledes enn i Danmark.

Importen av tyske ord til Norden skjedde i så stort omfang at tyske ord egentlig ikke ble oppfattet som fremmedord. Det finnes en dansk ordbok hvis tittel *Alphabetiske Ordbog over de af fremmede især de græske, latinske og franske Sprog i det Danske indførte Ord* illustrerer det ganske fint. Språkrensernes anstrengelser var neppe rettet mot tyske lån. Det heter seg at tyske låns død ikke var bevisst, kanskje med unntak av

typisk tyske morfologiske eiendommeligheter, men i disse fall kan det ikke være tale om *ordenes* død.

Hvor ulik språkvandelens forløp i forskjellige land så ut, kan man vise med noen andre tall. Av de omtrent 2800 døde tyske lån i svensk som ikke finnes i dansk, fant jeg bare 386 som er brukt på samtidig dansk i den motsvarende betydningen, som *klen* eller *knægt*. Omvendt så jeg 9 av de døde ord i dansk som er brukt i samtidssvensk, som for eksempel *lokker*. Skjønt det første tallet kunne være litt høyere fordi jeg ikke lette riktig etter sånne ord, men bare registrerte de som var påfallende, og det andre tallet er visst mye høyere – hvis ikke virkelig betydeligt høyt – fordi jeg fant disse ordene bare tilfeldig. Et annet tall jeg fant tilfeldig henviser til ord som er døde i begge språk, men bare er kjennetegnet som tysk lån i svensk. Blant de 77 som jeg fant er ord som *løgn-hals* eller *munkeri*. Alt i alt finnes det mange ord i den svenske listen som ikke var kjent i dansk for 400 år siden. Sannsynligvis finnes det før år 1600 flere overensstemmelser enn etterpå. Men hittil har jeg ennå ikke hatt mulighet til å jevnføre ordforrådet med Kalkars *Ordbog til det ældre danske Sprog*. Det blir i alle fall noe som man skulle gjøre i framtiden.

Litteratur

Baden, J.: *Alphabetiske Ordbog over de af fremmede især de græske, latinske og franske Sprog i det Danske indførte Ord*. København.

Becker-Christensen, C./Widell, P., 1990: *Politikens Nudansk Ordbog*. København.

Dahlgren, F. A., 1961: *Glossarium öfver föräldrade eller ovanlige ord och talesätt i svenska språket*. Köpenhamn.

Duden – die deutsche Rechtschreibung. 1991. Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich.

Jacobsen, L. et al., 1919-55: *Ordbog over det danske sprog*. Bd. 1-28, København.

Kalkar, O., 1976: *Ordbog til det ældre danske Sprog*. København.

Malmström, S./Györki, I./Sjögren, P. A., 1991: *Bonniers Svenska Ordbok*. Stockholm.

Ordbok över svenska språket, utgiven av Svenska Akademien (SAOB). 1893-. Lund.

Söderwall, K. F., 1881-1918: *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. Lund.

aabenbrystet
 Aabenmundenhet dss suf
 aabenmundig dss suf
 Aabenmundighet dss suf
 aabry dss skinsygmed
 Aabryn dss Skinsygemed *N BR (Åbrye) BM†*
 Aabrysot dss 1 hmed (comp) *N BR (dss -syke) BM†*
 aabrysottig dss 2 h +comp
 Aagerskælm dss -karl
 Aalgaard ono Vollr (Græsmarksmærke)
 Aandeblaest dss
 Aandedraegt dss morph (SV andetåg †) *N BR (-drett) BM BR*
 aanderig ty ovs dss
 aandpusten dss+suf
 Aandpustenhed
 Aaraad (Ulykke eller Skade)
 aarligaars (jf dagligdags br) *N BR (BM -ss)*
 aarsage ono i BET undskylde, mnt i BET for- +präf udv nu† *N BR (1 arkais, 2 sj) BM BR (1†, 2)*
 Abskonsel lat ([gammel lån] ono: skons, heute: skaerm)
 Accidentier fr, lat
 Adraschanter fr (fra engageantes [til Strømper]) mod
 Adresfr orth
 Adskilling dss -else suf
 adsplide dss -splitte phon
 adspurde gra
 adspurdt gra
 Adspørsel gra
 Afbankelse dss -ning suf *N V†*
 Afbed dss -bigtmorph
 afbede mnt, ty i BET 1 h *N (foreld i aBET (skr avbe)) BM†*
 Afbetalning dss Afbetaling suf
 Afbetejening dss jur ('gefällige Nutzung' [dafür vorgelegter Dokumente])
 afbetle ty dss SV
 Afbevisning
 afbie dss afvente eller oppebie*
 Afbildning dss Afbildning suf
 afblive dss
 afdele i BET fradømme jur
 affilutere fr (abbetrügen)
 Afgudinde*
 Afgudiskhed
 Afgudsdyrkere orth (metrisches e morph?)*(kaum, noch einige Beispiele unten)
 Afgudstjener dss Afgudsdyrker
 Afgunst mnt dss
 Afgunstighet
 afhælde nu†
 Afhæng ty (18. årh) (SV afhänga)

SUBSTANTIVET *ARMRIDDARE*, ADJEKTIVET *DULL* OCH VERBET *DRÖNA*

I projektet "Tysk orddöd i svenskan" undersöker jag c:a 40 ord (20 substantiv, 10 verb och 5 adjektiv). Fakta om varje ord sorteras in under rubriker som i viss mån överensstämmer med de uppgifter som kommer att läggas in i databasen (se Lange denna volym). Utredningen av ett ord avslutas med en diskussion kring ordets användning och "dödsorsak". I följande framställning kommer jag att behandla tre av dessa "döda ord", nämligen substantivet *armriddare*, adjektivet *dull* och verbet *dröna*, utifrån de fakta jag lyckats få fram om dem. De förkortade litteraturhänvisningarna inom parentes är SAOB:s källhänvisningar.

Substantivet *armriddare*

Några *armriddare* finns inte nämnda i uppslagsböckerna, men ordet *riddare* förklaras i *Nordisk familjebok* som 'efterrätt, gjord af hvetebrödsskifvor doppade i äggmjölk, som stekas i smör och flottyr, samt sylt eller sockrade bär. Så tillredda kallas de *fattiga riddare*'. Därefter beskrivs ännu läckrare *fina riddare*, *burgundiska bröd*, som tillagades med rött vin, och *spanska riddare*, som krävde Malagavin vid tillagningen. För det enklare hushållet fanns det *stekta bondpigor* som gjordes av surlimpa (*Nordisk familjebok* Bd 23, 1916, 213). Dessa upplysningar kommer uppenbarligen från Charles Emil Hagdahl som ger recept på dessa rätter men använder benämningen *arma riddare* för den förstnämnda typen i *Kokkonsten som vetenskap och konst* i olika upplagor från 1890-talet. Liknande rätter finns i Anna Maria Zetterstrand, *Kok- och hushållsbok* (*Kokb.* 533) där benämningen *arma riddare* används både i första upplagan 1863 och i sjätte helt omarbetade upplagan 1905.

Dahlgren förklarar ordet med 'ett slags bakverk'. SAOB, som ser ordet som ett översättningslån, "jfr", ger förklaringen 'namn på efterrätt, särsk. om hvetebrödsskifvor i ngn slags smet' (A 2302). Här jämförs också med liknande uttryck i lågtyska och engelska och med tyskans *arme ritter* samt med uttrycken *fattiga riddare*, *fänrikar*, *grefvar* och *pannbröd*. Det påstås att "namnet torde afse kontrasten mellan ett förnämligt yttre o. ett därunder dolt tarfligt innehåll" (A 2302).

De många varianterna på maträtten samt förekomsten i flera olika kokböcker tyder på att den varit vanlig. Att man gärna åt armriddare redan på 1600-talet kan man förstå eftersom det var långt mellan brödbaken (Lagerqvist, 1968) och det nymodiga vetebrödet till skillnad från rågbrödet snabbt blev torrt och tråkigt. Troligtvis infördes rätten från Tyskland tillsammans med namnet *armritter*. Det första belägget på *armriddare* finns hos Lasse Lucidor 1672 i *Helikons blomster*: "Arm-Riddar finns ey här, ey heller någon Munk / Dy bryden vil ey ha på sit bord sådan prunk" (*Hel.* E 4 b). De följande beläggen är betydligt senare och avser formen *arma riddare*. I Shakespeare *Henrik IV del 2* översätter Carl August Hagberg *applejohns* (ett slags hållbara med skrynkliga äpplen) med *arma riddare* i ett försök att återge den ordlek med *sir John* (Falstaff, den inte särskilt salongsfäige eller förmögne adelsmannen), *applejohns* och *knights* i det engelska originalet (*Shaksp.* 3:293 1848).

Förste kyparen:

Hvad fan kommer du der med för slag? Arma riddare? Du vet ju att sir John icke kan tåla arma riddare (*applejohns*).

Andra kyparen:

För tusan, du har rätt. Prinsen lät en gång sätta fram åt honom ett fat arma riddare (*applejohns*) och sad' att der låg fem exemplar till af sir John; Derpå tog prinsen af sig hatten och sad': "Jag rekommenderar mig hos dessa sex torra runda, gamla utmerglade riddare (*knights*)." Det förargade honom ända in i själen; men det har han nu glömt."

Enligt SAOB finns i engelskan uttrycket *poor knights*, men det är alltså inte detta som Hagberg har översatt. I tyskan fanns sammansättningen *armritter* men även liksom i svenskan adjektiv + substantivkonstruktionen *arme Ritter*. *Arma riddare* är som nämnts också namnet på maträtten i Zetterstrands kokbok 1863 och även i E. H. Tegnér "Om genus i svenskan" i *Svenska akademiens handlingar från år 1886* (3 SAH 6:284).

Varför sammansättningen *armriddare* övergick till en nominalfras med adjektivattribut och substantiv är oklart, men båda uttrycksformerna finns i det långivande språket. En hel del ord för maträtter har enligt Hellquist (Hellquist, 1929, 826) lånats in från engelskan men uttrycket *arma riddare* finns inte med i hans listor på kokkonstglosor därifrån (ibid., 815 – 817). Vid diskussionen om inflytande från lågtyskan, där *arme ritter* diskuteras – Hellquist ser ordet som lånat antingen från lågtyskan eller högtyskan – jämförs dock med engelskans *poor knights* (ibid., 617).

Av de beteckningar för "fasta och flytande födoämnen" som enligt Hellquist lånats in från högtyskan (Hellquist, 1929, 739 – 740) är det egentligen bara ytterligare två som möjligen inte längre används: Toddydrycken *bischoff* – kvar i Östergrens *Nusvensk ordbok* 1919 och *siskon* eller *siskonkorv* belagt 1730 och kvar i Östergren med hänvisning till *prinskorv*. Att dessa ord försvunnit kan dock bero på att själva "födoämnet" inte längre brukas, en sakförlust (Osman, 1972, 245; Edlund/Hene, 1992, 117).

Uttrycket *fattiga riddare* finns tidigast belagt i Schulthess, *Svensk-fransk ordbok* 1885 och 1896 i Hellman *Illustrerad kokbok för enkla hushåll och finare kök*. Betydelsen av adjektivet *arm* kom under 1800-talet att förskjutas från 'materiellt fattig' till 'beklagansvärd'. *Armriddare* var namnet på en maträtt med en guldglänsande yta över en enkel brödskiva, den vackra rustningen som döljer en riddare med ett förfallet slott och en tom skattkista. Det var materiell fattigdom som avsågs, och denna uttrycktes med ordet *fattig*.

Flera sammansättningar och avledningar med *arm* i betydelsen 'fattig' fanns vid den här tiden. Många av dessa är liksom *armriddare* numera döda som t ex sammansättningarna *armhus*, *armklass*, *armkorn*, *armeföda* och avledningarna *armlig*, *armling*, *armhet*, *armdom*, *armhaltig*. *Armod* i betydelsen 'fattigdom' existerar fortfarande. Någon sammansättning med hela ordet *armriddare* som t ex *armriddarpanna* verka inte ha funnits.

Att ett etablerat namn på en maträtt ändras är likväl underligt. Många namn som enligt Hellquist (Hellquist, 1929, 739) har lånats in från högtyskan har behållits trots att den egentliga betydelsen av ordet knappast är allmänt känd. Att *giffel* kommer av högtyskans *gipfel* som betyder 'spets', att *pilsner* ursprungligen är ett öl från Pilsen och att *gift* är något som man 'ger in' tänker nog inte många på, och få torde ha reflekterat

över om en armriddare var fattig eller beklagansvärd. Dock har receptet på *tarfliga våfflor* i femte upplagan av Zetterstrands kokbok ändrats till *enkla våfflor* i sjätte upplagan 1905, men här rör det sig snarare om en beskrivning av våfflorna än ett namn på rätten.

E. H. Tegnér nämner *arma riddare* i sin diskussion om poetiskt genus: "Härvid är emellertid att märka att namnets återverkan på fantasien försvagas i samma mån som det blir ett vardagsord. "Många pösande *munkar*, många *arma riddare* ha vandrat fram öfver våra middagsbord utan att ha blifvit hedrade med det poetiska *han*, til hvilket dessa maträtters namn så kraftigt synas mana." Metaforen har alltså bleknat, något som borde ha gjort namnbytet onödigt.

Det fanns alltså många benämningar för rätten. Cajsa Warg kallar den *pannbröd* i sin *Hielpbreda i hushållningen för unga fruentimber* 1755. Det gör också Gustava Björklund i *Kokbok* 1847 och fortfarande i *Kokbok för husmödrar* 1885 – ordet är belagt mellan 1625 och 1893. *Fattiga grefvar*, belagt 1847, *fattiga fänrikar* och *falska riddare* var andra benämningar. Detta kan ha påverkat förändringen. Eftersom många olika benämningar existerade parallellt kan *fattiga riddare* ha blivit det uttryck som överlevde om det förekom i en spridd kokbok eller p. g. a. att ordet *arm* kändes ålderdomligt. Det är också tänkbart att maträtten bytte samhällsklass och att namnbytet därmed underlättades.

Adjektivet *dull*

Dahlgren anger både medellågtyska *dul* och tyska *toll* som långivare till adjektivet *dull*, medan SAOB, som har stavningen *doll*, för själva ordets ursprung nämner fornsvenskans *dol* och lågtyska *dol(l)*, 'förvirrad, galen, förmäten' och jämför med svenskans dialektala *doll* 'levnadsglad' samt danska, holländska, fornfrisiska, forn-saxiska m. fl. språk (D 1902). SAOB har emellertid två betydelsemoment för ordet, och den första betydelsen 'förvirrad, ursinnig, galen' jämförs med motsvarande användning i medellågtyska och tyska (D1902).

Betydelsen 'galen' i Dahlgren definieras närmare i SAOB som 'ofta om vettlöshet på grund av rus' särskilt då i förbindelserna *full och dull* eller *dull och full* (D1902 – 1903). Här nämns också öknamnen på två adelsmän, Helmut Wrangel (1600 – 1647) som kallades *Dulle Wrangel* och Gustaf Adam Banér (1624 – 1681) som kallades *Dulle Banér*.

Det har alltid funnits en uppsjö av uttryckssätt för tillstånd som full och galen. Ordet *dull* förekommer första gången i *Reyncke Fosz* (Fosz 65, 1621): "Är den ene (bonden) rasend oc full, / Så är den andre will och dull". Här är alltså *dull* rimord till *full*, och som sådant är det ju tacksamt. Det återfinns i något som verkar vara ett etablerat ordpar *full och dull*. I lågtyskan fanns samma förbindelse, och den kan ha lånats in i sin helhet. Oavsett om *dull* lånades in i denna förbindelse eller som ett enstaka ord kom det ofta att användas om tillståndet full och galen. Av 10 belägg på ordet har fyra klar anknytning till fylla. Därtill kommer betydelsen av *dolläpple*, ett äpple som fått sitt namn av att det innehåller ett narkotikum som ger yrsel och dvala.

Annars verkar ordet kunna betyda 'arg' som när Claes Fleming 1638 skriver till Anna Trolle "Ach hiertans Syster hull / Hwij gör'n I Ehr så dull, / För en så ringa skull?" (Wittingh, *S:t Jacobs minne* 1:19) - våra dagars *galen* kan ju också ha denna bibetydelse – eller betyda 'tokrolig' som i Afzelius, *Svenska folkets sagohäfder*

(*Sagoh.* X 2:197, 1866), där författaren i sagan om *Claes Narr* citerar ett äldre uttryck, "I det gamla språket heter det: 'Att vara lite dull, / för rolighets skull'." Afzelius översätter här *dull* med 'tokig'. Hos Lucidor c:a 1670 (SVS 37) påträffas dels "Fritt lät jag them migh thet förvijsa, At jagh är med dricken dull" dels ordet *svartsotsdull* som måste betyda 'galen av svartsjuka', jfr.:

Om jomfrun sitter tyst troor han at hon föracktar
Hans när-vist ok kan skee på någon anna wacktar
Är Jomfrun gladlynt strax blier han så swart-soot dull
At tänkia sådant skeer för annan Orsaak skull

Den något annorlunda betydelsen 'öfvermodig, förmäten, öfverdådig' (D 1903) finns endast i ett belägg ur *Gustaf I:s Registratur* (G.I:s reg. 24:551, 1553). Sannolikt var denna betydelse inte särskilt vanlig.

Vilken typ av galenskap som föranledde öknamnen *Dulle Banér* och *Dulle Wrangel* framgår inte av uppslagsböcker. Gustaf Adam Banér verkar ha ansetts allmänt odräglig. "Hans obändiga våldsamhet och fullkomliga brist på hyfsning gjorde honom ... snart omöjlig till viktigare offentliga värf. Äfven hans enskilda lif var i hög grad tadelvärdt. Han blev genom sina galenskaper en visa öfver hela landet" (*Nordisk Familjebok* Bd 1, 1904, 837-838). När Afzelius ger bakgrunden till sagan *Claes Narr*, som soldater fört med sig från de tyska krigsåren nämner han att Dulle Banér en kväll uppträtt som denne narr: "Wi hålla det för troligt, att Dulle Banér eller någon annan hofman gjort sig till 'fastlagen' – för att roa konungen...". *Dulle* är här – 200 år efter Banérs död – knappast längre ett öknamn. Betydelsen har bleknat eller helt försvunnit.

Helmut Wrangel verkar till skillnad från Banér ha fört ett ärofyllt liv i fält under trettioåriga kriget. Då de kejserliga trupperna en gång gick till angrepp mot det svenska högkvarteret gav sig dock Wrangel med värjan i högsta hugg in i "det vildaste handgemäng", blev djupt sårad och avled kort därefter (*Nordisk familjebok* Bd 32, 1921, 1123-1124). Troligtvis var det detta hetsiga humör som gav honom epitetet *dulle*. Han fick emellertid en praktfull minnessten, så han var knappast illa sedd.

Beläggen för ordet *dull* visar att flera av användarna var starkt tyskinfluerade. Lasse Lucidor skrev flera dikter på tyska. *Reyncke Fosz* är en översättning från tyska liksom en liten almanacka av Johan Heinrich Voigt, som också nämns bland beläggen i SAOB (*Alm* 1679). Harald Oxe 1670 – 1723 var från Västergötland men fänrik i Pommern och löjtnant vid tyska livregementet. Han var en av de svenskar som efter att ha skadats i Poltava kom i rysk fångenskap. Där skriver han ett litet häfte med dikter, *Några rim och verser, uti mit fångenskap sammanskrifvit och componerat tijd efter annan* bl. a. en på tyska. Han skriver om armén och fälttågen, om det eländiga livet i flottan, "och jag kan svärja derpå, fast aldrig på skiep jag var fuller, / Att både nätter och daar tyckts mig vara drucken och duller" (*Vitt* 51 c:a 1700).

Bland Bellmans *Dryckesqväden* (*Skr. Ny saml.* 1:32) finns en dikt från c:a 1770 med versraderna "Gör man dock buller / Stuller / Duller / Fuller / Af intet görs farligt kalas;" och att tyskan var levande för honom är allmänt bekant från flera av hans andra dikter. Troligen var den det även för Claes Fleming 1592 – 1644, som inte är den berömde reduktions-genomdrivaren utan krigare och diplomat. Han bör ha behärskat tyska bra eftersom han var rådgivare åt pfaltzgreven Johan Casimir (*Nordisk Familjebok*. Bd. 8, 1908, 565-566).

”Hvem kan då väija för ditt dant och dulle dommar”, skriver Erik. Wennaesius c:a 1680 i sina *Etthundrade Kling-Dichter, dels för gode vänner, dels vid andre tillfällen* (Vitt. 216). Hur tyskinfluerad han var vet vi inte. Han var född i Gävle, blev en mycket lärd man och umgicks med Urban Hjärne och bröderna Columbus m. fl., och dessa namn förekommer också ofta bland beläggen för tyska lånord.

Ordet *dull* verkar ha varit ganska frekvent. Det användes ofta som rimord men även i andra sammanhang, och det förekom i stående uttryck. Det har visserligen varit ganska isolerat – några avledningar finns inte och de enda sammansättningarna är *dolläpple* och *svartsotsdoll* – men fasta uttryck borde leva kvar. Beläggen och ordets betydelse tyder på att ordet hade ett relativt lågt stilvärde och kan anses som ett skämt och skymford (Osman, 1972, 249) och därför kom att ersättas. Det fanns dessutom en mängd synonymer och synonyma uttryck, och det är troligen dessa som konkurrerat ut ordet (ibid., 256 och Thors, 1965, 180).

Verbet *dröna*

Enligt Dahlgren kom verbet *dröna* från tyskans *drönen* och betydde ’skalla’. I SAOB har ordet två betydelser och i betydelsen ’ljuda högt, skalla, dåna, döna’ har det motsvarigheter i danskan, lågtyskan, holländska och tyskan. Den andra betydelsen, ’råma, böla (sakta och utdraget)’ har emellertid motsvarigheter i danska, isländska och norska dialekter (D 2296). Båda betydelserna anses av Dahlgren vara döda, men anges i SAOB som ”numera föga br.” *Dröna* finns fortfarande i SAOL 1973 med betydelsen ’dåna, brumma, mullra’. Det nämns inte i *Svensk ordbok* 1986. Däremot finns det kvar i SAOL 1986 som ”åld” i betydelsen ’dåna’. Betydelsen ’råma’ finns kvar som dialektal. Det finns i SAOB tre belägg för ordet, det äldsta från 1697, det yngsta från 1908. *Dröna* i den fortfarande brukliga betydelsen ’vara överksam, söla’ är ett eget uppslagsord (D 2296).

Substantivet *drön* med betydelsen ’skall, dân, dön’ (D 2295) finns belagt första gången 1643 och anses i SAOB liksom *dröna* som ”numera föga br”. I SAOL 1986 finns endast betydelsen ’råmande’ som anses som provinsiell. Substantivet *drönare*, ’bihanne’, är enligt Hellquist bildat i anslutning till betydelsen ’skalla, ljuda högt, dåna’ (Hellquist, 1980) liksom t. ex. engelskans *drone*.

Verbet *dröna* hade en mängd synonymer. *Skalla* finns belagt 1783 i betydelsen ’dåna, skrälla, ljuda vitt omkring’ (S 3426). I en något annan betydelse fanns det redan tidigare. *Dåna* finns i bibelöversättningen 1541 (D 2487), och *döna* fanns från 1738 (D 2607). Säkert fanns ännu fler. Onomatopoetiska bildningar för begreppet ’ljuda högt’ kommer och går och bildas också mera tillfälligt. När dalslänningen Gunno Eurlius (Dahlstierna) född 1661 beskriver kvigan som ”röötar Ynkelig för uthan till at tiiga / så att det dröner ljudt i alle näste alf (bergsryggar)” i *Kunga-Skald* (SVS 126, 1697) använder han ordet *dröna* i betydelsen ’skalla’ men om ett läte som skulle kunna beskrivas med detta ord i dess andra betydelse ’råma’, alltså också en betydelse som gällde höga ljud. Även i det yngsta belägget, Erland Lagerlöfs översättning av *Homeros’ Odysse’* (HomOd 256, 1908) liknas ljudet vid ett råmande:

satte så nyckeln i och reglarna förde till sides,
sedan hon träffat dem rätt; och det drönade högt som när tjuren
råmar i blommande äng: så ljödo de glänsande dörrar.

Eftersom de båda betydelserna faktiskt avser samma ljud, är det svårt att skilja dem åt. Trots deras olika ursprung kan de nog anses ha förenats.

Enligt både Hellquist (Hellquist, 1980) och SAOB finns det ett samband med ordet *drönas* nuvarande betydelse 'vara långsam..., söla..., vara överksam' m. m. (D 2296). Denna betydelse finns belagd 1749 i Lind, *Orda-Bok på Tyskja och Swänska så ock på Swänska och Tyskja*, som översättning av *batzig* men bör alltså ha funnits tidigare eftersom ordböcker knappast introducerar ord. *Dröna* i betydelsen 'skalla' användes bl. a. föraktligt som i "Alexandriner, I gamla bekanta, hvi drönen I åter?" 1810 i *Polyfem, ett blad att läsa på sängen* (*Polyfem* I 24:4), en tidskrift utgiven av "Sällskapet för det löjlige". Den pejorativa användningen kan ha berott på att ordet hade just betydelserna 'råma' och 'söla'. Betydelsen 'råma' kunde också användas om människor, 'böla, vråla'. Dessa betydelser hade låg stilvalör vilket kan ha bidragit till att de försvunnit. Betydelsen 'vara långsam, söla, vara överksam' som var fastare förankrad med flera avledningar blev den som överlevde, och andra ord användes, uppstod och uppstår för betydelsen 'ljuda högt'.

Drönare i betydelsen '... överksam, ... slö, lat, lättjefull människa' (D 2297) är fortfarande fullt brukligt, och den stackars bihannen ställs nu i motsättning till arbetsbiet i stället för att karakteriseras av sitt ljud. "Onyttig som en drönare" hette det redan 1774 i *Kongl. Svenska vetenskaps akademiens handlingar* (*VetAH* s. 39). Men till vilken betydelse av verbet *dröna* man ska föra substantivet *drönare* råder det som sagt delade meningar om.

Kommentar

Det finns naturligtvis flera orsaker till att ett ord inte längre används i språket. De orsaker som jag funnit till dessa tre ords försvinnande, nämligen betydelsemässig förskjutning (III D 2 enligt Osmans modell, se Lange i denna volym), skämt- och skymford (II 9), konkurrens av synonymer (III D 4) och homonymi (III B 5), är bara troliga bidragande orsaker, säkert ofta samverkande. Mycket ofta kan det te sig besynnerligt att ett användbart, svenskljudande ord inte överlevt, men vi kan bara konstatera att det försvunnit och söka en anledning.

Litteratur

Björklund, G., 1847: *Kokbok*. Stockholm.

Björklund, G., 1885 (12:e uppl.): *Kokbok för husmödrar*. Stockholm.

Edlund, L.-E./Hene, B., 1992: *Lånord i svenskan. Om språkförändringar i tid och rum*. Stockholm.

Hagdahl, C. E., 1896: *Kokkonsten som vetenskap och konst*. Stockholm.

Hellquist, E., 1929-1932: *Det svenska ordförrådets ålder och ursprung. En översikt*. 1 – 3. Lund.

Hellquist, E., 1980 (3:e uppl.): *Svensk etymologisk ordbok*. Bd 1. Malmö.

Lagerqvist, L. O., 1968: *Den ätbara vällusten*. Stockholm.

Nordisk familjebok, 1904 – 1926 (2:a uppl.). Stockholm.

Ordbok över svenska språket, utgiven av Svenska Akademien (SAOB). 1893-. Lund.
Osman, N., 1972 (red.): *Kleines Lexikon untergegangener Wörter. Wortuntergang seit dem Ende des 18. Jahrhunderts.* München.
Svensk Ordbok, 1986. Stockholm.
Svenska akademiens ordlista, 1973 (10:e uppl.), 1986 (11:e uppl.). Stockholm.
Thors, C.-E. 1965: "Ordens död". *Folkmålsstudier* 19. Helsingfors.
Warg, C., 1755: *Hielpreda i hushållningen för unga fruentimber.* Stockholm.
Zetterstrand, A. M., 1891 (5:e uppl.), 1905 (6:e uppl.): *Kok- och hushållsbok.* Norrköping.
Östergren, O., 1919: *Nusvensk ordbok.* Bd 1. Stockholm.

FÖRLUST AV TYSKA LÅNEPREFIX I SVENSKAN

Denna artikel försöker analysera frågeställningen, hur och varför tyska prefixord försvinner i svenskan. Iakttagelsernas konkreta utgångspunkt bildar excerperingar ur Dahlgrens *Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord och latesätt i svenska språket. Från och med 1500-talets andra årtionde* och SAOB. Uppsatsen ger klassificerade exempel på konkreta tyska låneprefix och diskuterar möjliga orsaker till att prefixets försvinnande.

1. Orddöd och försvinnande av prefix

Orddöd innebär att ett ord slutar användas. Det är en vanlig process inom språkutvecklingen, att ordförrådet förändras: föråldrade ord och talesätt faller i glömska och nya eller moderna ord kommer i bruk. Ordförlust kan också ske om företeelser eller ordbetydelser försvinner. Ord som finns bevarade i någon äldre källa betecknar man snarare som "sovande" än döda och antar att de "kan väckas till liv igen" (jfr. Edlund/Hene, 1996, 120). Kan man påstå detsamma när det gäller prefix, särskilt låneprefix?

Prefix är bundna, icke självständiga avledningsmorfem, de är ett medel med hjälp av vilket man bildar nya ord genom att man lägger dem till ordstammar (rotmorfem). Även partiklar (prepositioner och adverb) kan verka som produktiva förled. De flesta verbala sammansättningar har en preposition eller ett adverb som förled, t. ex. *av*, *in*, *om*, *på*, *upp* och *ut*. I en sammansättning räknar man här av praktiska skäl som förled såväl självständiga ord som prefix. Prefix karakteriseras av att de bildar produktiva rader och har bestämda fasta betydelser. Låt oss se på de två prefixen *be-* och *för-*. Ett stort antal viktiga svenska verb inleds med dessa prefix, av vilka dock bara *för-* numera är produktivt. Bland nyorden i svenskan efter 1945 finner man *förbuskas*, *försnabba* och *förspröda*. (jfr. Sven-Göran Malmgren, 1993, 56). Betyder det att prefixet *be-* har försvunnit, om det inte längre bildas nya ord med det? Visserligen inte, om det ännu finns ord med *be-*, som används. Å andra sidan talar vi om prefixförlust, när ett redan bestående prefixord antingen förlorar sitt prefix eller ersätter det med ett annat eller prefixordet helt och hållet försvinner tillsammans med prefixet.

2. Tyska (älv. lågtyska) låneprefix i svenskan

Nordiskan förfogade ursprungligen över prefixerade (sammansatta) och enkla verb. Som följd av synkopering blev nästan alla obetonade (fasta) prefix deleterade och de sammansatta verben föll samman med de enkla. Bara rektion eller en viss betydelseförskjutning avslöjar den dåvarande prefixnärvaron. Partiklar, som hade en särpräglad betydelse som den nedsättande *fra-* bevarades och blev bara försvagade: jfr. *fra-fer*, *fr-* och ersätts med *firi-*. I svenska runinskrifter finner vi partiklarna *of* och *um*, som har perfektiverande funktion. Partiklarna är starkt betonade och bildar lösa sammansättningar. Fornvenskan hade enbart sådana med undantag av präfixet *til-*, som var obetonat och fast sammansatt. Fast sammansatta verb spreds i svenskan t. o. m. under

den senare delen av 1300-talet först och främst genom latinskt och även tyskt inflytande. Så fungerade t. ex. översättningslån (analogibildning) eller även lånord, som inte sällan fick en fast sammansatt form (jfr. *tilbidhia* – *adorare*). Inhemska svenska texter uppvisar nästan uteslutande lösa sammansättningar. Samma faktum gäller för talspråket (jfr. Wessén, 1970, 124). På det sättet kan man skilja mellan främmande och inhemska prefix. I tyskans fall måste man vara mycket försiktig på grund av det gemensamma germanska arvet. Prefixet *an-* låter t. ex. helt normalt "svenskt". Egentligen existerar enligt Hellqvist (1948) två olika prefix *an-*: "1. prefix med bet. 'på', 'vid', 'intill' från lty. o. ty. *an* [...] Hithörande ord äro i allm. lånade från ty., stundom lty., dessutom översättningar av tyska ord el. nybildningar i ans. till dylika (t.ex. *antaga*). 2. inhemskt prefix; bet. 'emot', [...] (t. ex. *~dova*, *~lete*, *~skrämlig*, *~svar*)."

Prefixet *be-* är däremot typiskt tyskt. Det lånades redan under fornsvensk tid, så att det snart etablerades som inhemskt. Ett annat tyskt gångbart låneprefix är *er-*, en svagare form av *ur-*. I Gustaf Vasas bibel saknades ord med detta prefix. Det verkar ha lånats från tyskan under 1600-talet. En annan grupp tyska låneprefix är *durch-* (*durk-*), *nach-* (*nak-*) och *gegen-*. De har karakteristiska fonetiska kännetecken. Präfixen *för-*, *o-*, *till-*, *av-*, *upp-* och *under-* är nog nordiska och därmed svenska och de användes för att översätta tyska prefixen *vor-*, *un-*, *zu-*, *ab-*, *auf-* och *unter-*. Vi ska behandla de prefix som förled i tyska lånord och beskriva deras utveckling.

3. Materialet och dess klassificering

Undersökningen grundar sig på Dahlgrens *Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord och talesätt i svenska språket. Från och med 1500-talets andra årtionde* och SAOB. Alla ord med tyskt (ibland lågtyskt) ursprung excerperades ut ur första källan. Denna c:a 100 sidor långa lista sorterades efter förled. Det ursprungliga lånet jämfördes med den nu giltiga formen och betydelsen i svenskan. I de fall då det nysvenska ordet uppvisade förändringar i prefixet, klassificerades de i en ordförändringsmodell, bestående av fyra grupper, med hjälp av vilka man kan få fram en möjlig orsak till prefixets försvinnande. Möjliga orsak är:

1. **Deletering** (där bara prefixet försvinner medan roten står kvar i svenskan, jfr. grupp A nedan)
2. **Lösgörande** (där fasta prefix blir lösa eller det behövs en omskrivning för att förmedla prefixets betydelse, se grupp B nedan)
3. **Substitution** (där prefixet ersatts av ett annat medan roten finns kvar, se grupp D1/D2 nedan)
4. **Orddöd** (där hela ordet resp. sammansättningen försvunnit).

3.1 Deletering

I grupp A finns först och främst lånord med förstavelserna: *an-* och *be-*, *för-* och *er-*. I mindre grad gäller deleteringen ord med förleden *af-*, *upp-*, *ut-* och även i enstaka fall *in-*, *neder-*, *till-*, jfr. *inhemta* < *hemta*, *nederfall* < *fall* 'undergang', *tilldräglig* < *dräglig*. I tabellen nedan följer nu lånorden med prefixen *an-* och *be-*.

Grupp A (deletering):

afläsa	läsa, uppläsa	erfölja	följa	besluta	sluta
afsmörja	smörja	erkänna	känna, döma	beslutlig	slutlig,
afstorma	storma	ernära	nära,		avgörande
anfylla	fylla		underhålla	besmickra	smickra
*angripa	gripa, fatta	erskalla	skalla	bespegla sig	spegla sig
	tag i, antaga,	bebinda	binda	bespicka	späcka
	taga, fasttaga	beblomma	blommera	besticka	sticka,
anlockling	lockande	befrukta	frukta		brodera
*anlägga	lägga	befröjda	fröjda	bestrida	strida emot
*anröra	röra, angå	befärga	färga	besörja	sörja för,
anskriva	skriva	begipsa	gipsa		hava omsorg
ansporra	sporra, egga	begäcka	gäcka, gyckla		om
ansticka	sticka		med	beskjuta	skjuta med
anstorma	storma	behysa	hysa	(beschießen)	
anställa	ställa, rikta,	beleda	leda, ledsaga	beskymfa	skymfa
anställa sig	ställa sig	*beligga	ligga, kvarligga	*besluta	sluta, ända
*ansäga	säga, förklara	belufta	lufta	betimra	timra
förbinda	binda	bemöda	möda, besvära	betämja	tämja
förbindlig	bindande	benöja sig	nöja sig	beväga	väga
fördämpa	dämpa	beoroa	oroa, störa	bevänja	vänja
förhärda	härda	beplanta	plantera	beängsta	ängsla
förklagan	klagan	berappa	rappa	inhemta	hämta
förspara	spara	beredskap	redskap,	nederfall	fall,
förstegra	stegra		anstalt		undergång
försyra	syra, göra syr	berusta	rusta, utrusta	tilldräglig	dräglig
förängsla	ängsla, oroa	berådfråga sig	rådfråga sig	uppfodra	fodra
förära	ära, hedra	beröka	röka	uppgripa	gripa,
erakta	akta, anse	besira	sira, utsira		fasttaga
erdräglig	dräglig	(bezieren)		utdela	dela
erfröjda	fröjda	beskada	skada, tillfoga	utdämpa	dämpa
erfylla	fylla, uppfylla	beskad	skada		

Gemensamma drag hos alla dessa prefix är resultativa resp. perfektiverande och transitiverande funktion. Sådana prefix kan utelämnas om verbet själv är transitivt eller perfektivt.

I fallet *beblomma* ger *be-* ordet betydelsen „förse med blommor“. Prefixet ersattes med suffixet *-era* in *blommera* med precis samma funktion, jfr. även *beplanta* och *plantera* eller *besmicka* och *smicka*, där infixet *-r-* har funktionen ‘förse med, förvandla till’ (jfr. Wessén, 1970, 110). Hellqvist (1948) påstår om prefixet *be-*, att „bruket av denna tyska förstavelse har tack vare särskilt V. Rydbergs ingripande under 1870-talet gått starkt tillbaka, så att nu allmänt t. o. m. i högre stil, t. ex. *främja*, o. *pryda* föredras framför *befrämja* o. *bepryda* o. *hedra* [...]. Nybildningar äro numera sällsynta utom i skämskam stil.“

Dessutom skriver t. ex. Tekniska nomenklaturcentralen (1977, 23) om *be-* och *för-* att de kan vara betydelselösa, stilistiska, att de „saknar egentliga funktion och är då ofta onödig(a)“ och „ofta med fördel kan utelämnas“.

3.2 Lösgörande

Med undantag av *an-* är ovan nämnda prefix obetonade och fasta. Tabell B återger fast sammansatta lånord som senare blivit löst sammansatta. Förändringen kan förklaras med att i svenskt talspråk föredras antingen löst sammansatta verb eller enkla verb. Lösa prefix är ofta prepositioner, d. v. s. autosemantiska ord och skiljer sig i många fall från ursprungliga låneprefix, t. ex. *bedrypa* 'drypa ner med', *beligga* 'ligga på', *bejämra* 'jämra sig över', *insluka* 'sluka i sig', *fördricka* 'dricka bort'. Prefixets funktion (ofta polysem) överförs därmed till prepositionen, som är entydig.

Listan omfattar dessutom verb, som i nysvenskan gärna omskrivs med konstruktioner, som har samma kärna, jfr. *affråga* 'genom frågande få veta, förhöra', *besnöra* 'besätta eller kanta med snören', *förbena* 'inlägga med ben', *afligga* 'ligga en viss tid', *beregna* 'vattna med regn', *beklicka* 'sätta klick på'. Omskrivningen kan också ske med verbet *göra* (särskilt i adjektiviska verbaliseringar), t. ex. *belycksaliga* 'lyckliggöra', *beråda* 'rådgöra', *erlediga* 'göra ledig, befria', *berimma* 'göra rim över'. Man måste ibland vara försiktig med Dahlgrens påstående, t. ex. heter *försöta* (ty. *versüßen*) på svenska helt enkelt *söta* (jfr. Prismas Tyska Ordbok, 1992) och behöver inte omskrivningar som Dahlgrens „göra söt“.

Ett exempel finns, där prefixens funktion ersätts av suffix, jfr. *okraftig* 'kraftlös'.

Grupp B. Prefixord, som blev lösa eller behöver omskrivning

an-					
anblåsa	blåsa i/på	befalla	falla i tycket	fördricka	dricka bort
anfyra	fatta eld	beflittra	utsira med	föreljuga	ljuga för
*anföra	föra fram (emot)	befräta	flitter	försöta	ngn
angnaga	gnaga på	befäkta	fräta på		göra söt
*angripa	gripa sig an med	bejemra	fäkta emot		
*angå	vara i gång; gå		jämra sig	andra	prefix
	för sig	beklicka	över	bikomma	komma åt
anhänga	hänga på		sätta klick	umfalla	falla
anklappa	klappa på	beligga	på	umse sig	omkull
anklefva	klibba vid	belycksaliga	ligga på	undergå	se sig om
*ankomma	komma på/åt	beregna	lyckliggöra		gå under/
*anligga	ligga åt/över		vattna med	uppassa	förlorad
*anligga	ligga på, vara	berimma	regn	uppisa	passa på
	tryckande		göra rim		befria från
*anlägga	lägga till/i land	beråda	över	uppsluta	is
*anlända	lägga i land	besnöra	rågöra		öppna, låsa
*ansätta	sätta intill/ emot		besätta eller	erlediga	upp
			kanta med		göra ledig,
			snören		befria
av-		bespringa	springa på	ersöka	göra
affråga	genom frågande	*bestörta	göra bestört		ansökning
	få veta	beskicka	skicka som		hos
afklappa	klappa upp,		sändebud	insluka	sluka i sig
	piska upp	beskämma	skämna ut	misshandla	handla illa,
afligga	vara avlägsen				fela
afligga	ligga en viss tid	för-		motstarra	stirra
aflära	lära av någon	förbena	inlägga med	(anstarren)	mot/på
afspänna	locka bort ifrån		ben	okraftig	kraftlös

bedrypa (beträufeln)	be- drypa ner med	förbräma	förse med bräm	omhalsa	omfamna, falla om halsen
-------------------------	----------------------	----------	-------------------	---------	--------------------------------

3.3 Substituering

Prefixen är ofta polysema. Låneprefix lånades även tillsammans med hela arsenalen av betydelser. Låt oss betrakta tyska prefixet *för-*. I gotiskan existerade prepositionerna *faur* 'för, förbi', *fra* 'från, bort' och *fair* 'fram, bort'. Ur denna etymologin uppstått tyska prefixets *ver-* extrema semantiska mångfald. Till varje enskilda betydelse finns konkurrerande synonyma prefix i tyskan (jfr. Fleischer/Barz, 1992, 352):

1. perfektiv: *ab-*, *aus-*, *e-r* (sv. *av-*, *ut-*, *er-*)
2. förbindande: *zusammen-* (sv. *samman-*)
3. resultativ: *auf-*, *aus-* (sv. *upp-*, *ut-*)
4. lokal, dynamisk: *weg-* (sv. *bort-*)
5. modal (nedsättande): *miß-* (sv. *miss-*, *van-*)
6. intensifierande.

Listan D1 visar hur låneprefixet substitueras i svenskan av konkurrerande och mindre polysema partiklar. Mångfalden är förvirrande. Antagligen bibehölls låneprefixet p.g.a. sin viktigaste funktion och de övriga funktionerna fann sina egna uttrycksmedel, jfr. verb som *ansätta*, som ersattes med 1) *utsätta*, *bestämma*, 2) *åsätta*. För övrigt uppstod genom ersättningen falska vänner, jfr. ty. *Zuhörer*, i svenskan som lånord *tillhörare*, nu för tiden *åhörare*. Följande partiklar ersätter tyska låneprefixen enligt listan ur Dahlgrens ordbok:

Grupp D1.1 Låneprefix och deras ekvivalenter i svenskan

af-	be-, in-, mot-, ned-, o-, undan-, ut-
an-	fast-, fram-, före-, in-, med-, på-, till-, upp-, ut-, vid-, å-
be-	efter-, för-, in-, inne-, kring-, med-, mot-, om-, samman-, till-, upp- ut-, åt-, över-
er-	be-, bi-, för-, här-, till-, upp-, ut-
för-	an-, av-, bi-, bort-, er-, inne-, mot-, ned-, om-, på-, till-, ut-, ute-, upp-
till-	an-, fram-, in-, vid-, å-, över-
andra prefix	af- = mot-, ned-, und-, be-, ut-, o-, in- bi- = med-, in-, till- ent- = und-, av-, upp- in- = före-, be-, an- neder- = för-, bort-, undan-, av- o- = miss-, van- om- = van-, kring-, in- upp- = av-, an-, för-, till-, bort- ut- = bort-, för-, av-

Grupp D1.2 Prefixord, där prefixet substituerades mot annat konkurrerande prefix

afgränsa	begränsa	bedärfva	fördärva	erflyta	härflyta
afgunst	ogunst, avund	bedraga	överdraga	erfriska	förfriska, uppfriska
aflöpa	utlöpa, tilländalöpa	bedunkla	fördunkla	ergifva sig	härgiva sig
afrätta	inrätta i behörig skick	beeviga	föreviga	ergiven	tillgiven
afspänstig	motspänstig	befrediga	tillfredställa	ergå	utgå, offentligöra
afstiga	nedstiga	befrysa	infrysa	erhålla	bibehålla
aftränga	undantränga	befråga	efterfråga	erkoren	utkorad
anbedja	tillbedja	befölja	åtfölja	erleva	uppleva
anblåsa	utblåsa	begifva	hängiva, lämna	erspörja	förspörja
anbringa	förebringa	begifva	uppgiva, avstå ifrån	(erspüren)	
anbryta	inbryta	begifva	tillgiva	ertänka	upptänka
anflicka	tillflicka	begjorda	omgjorda	ervisa	bevisa, visa
*angripa	tillgripa	behör	tillbehör	ervärfva	förvärva
*angå	pågå, föregå	behöra	tillhöra, tillkomma	förbliva	utebliva
anhetsa	upphetsa	belustiga sig	förlusta sig	förblåsa	bortblåsa
anhålla	tillhålla	bemura	kringmura	förbrassa	bortfrossa
anhäfta	vidhäfta	bepligta	föplikta	förböja	avböja
anhöra	åhöra	beringa	omringa	föregifva	tillgiva
anhörig	tillhörande	beropa	utropa, berykta	förevända	använda
*ankomma	påkomma	beränna	kringränna, spärta	författa	omfatta, sammanfatta
anlaga	pålaga, skatt	besiffra	försilvra	förflyta	bortflyta
*anligga	åligga, vila på	(besilbern)		förgifva	bortgiva
anlöpa	avlöpa	besvaga	försvaga	förgjuta	utgjuta
annagla	fastnagla	besörja	försörja, underhålla	förhandla	avhandla, underhandla
anrigta	inrätta	bestärka	förstärka	förklaga	anklaga
anrätta	inrätta	bestörta	igenstörta	förlägga	avlägga, bortlägga
anröra	vidröra	beskafva	överskava, överskrapa	förlägga	nedlägga
anseгла	insegla	(beschaben)	kringskansa,	förlägga	bilägga
anskapad	medskapad, medfödd	beskansa	belägra	förlägga	erlägga, ersätta
anslagisk	förslagen	(beschanzen)	förskansa, befästa	förmagra	utmagra
anslagig	förslagen	beskansa	omskranka, inskränka	förmänga	bemänga
*ansäga	tillsäga, befalla	beskränka	utskrika, utsprida	försluta	innesluta, tillskuta
*ansätta	utsätta, bestämma	beskrika	ryckte	förspela	bortspela
*ansätta	åsätta	beskränka	inskränka	förspinna	utspinna
anträd	framträdande	beslagen	förslagen, förfaren	försäga	tillsäga, giva löfte om
anträda	beträde, bestiga	besluta	tillsluta, stänga; omsluta	försätta	omsätta, omplantera
anväxa	uppväxa, uppstå	beträda	företräda, förvalta	försätta	avsätta, försälja
endskylla	undskylla, urskulda			försätta	bortsätta, förspilla
endstå	uppstå, uppkomma			sörätta	motsätta sig
				försätta	strandsätta

enthålla sig	ifrån	beveckla	omveckla,	försätta	uppsätta,
	undsätta		omlinda		stegra
entsätta	avväpna	beväga	överbäga	försätta	besätta
entväpna	förebringa	bihafvande	medhavande,	förteckna	påteckna
inbringa	begränsa,		medförd	förtinga	borttinga,
ingränsa	omgränsa	biskrift	inskrift		bortlova
	anspråk	bisätta	tillsätta	förtinga	betinga,
inspråk	förfalla	tillblåsa	inblåsa		överenskom
nederfalla	benkläder	tillhänga	vidhänga		ma
nederkläde	bortlägga,	tillhörare	åhörare	förtäcka	betäcka,
nederlägga	undanlägga	tillordna	anordna,		övertäcka
	avlägga		anvisa	förvara	bevara
nederlägga	missbruk	tillrida	inrida	förveckla	inveckla
obruk	missdåd,	tillstå	anstå	förvexla	utväxla
odåd	missgärning	tilltränga	framtränga,	förvinna	övertvinna,
	vanmakt		påtränga		repa sig
omakt	kringföra,	tilltäcka	övertäcka	uppehålla	kvarhålla
omföra	medföra	upptäcka	avtäcka,	uppehålla	bibehålla,
	kringlöpa;		blotta		underhålla
om(um)löpa	tilländalöpa	upptända	antända,	uppehålla sig	nära sig,
omskränka	inskränka		itända		underhålla
omtåg	kringtåg	upptära	förtära		sig
bebinda	ombinda,	uppväxt	tillväxt	uppmärka	utmärka,
	binda	utfeja	bortfeja		anmärka
bebinda	sammanbinda,	erdikta	uppdikta	upprätta	förrätta,
	hopfoga	erdraga	fördraga,	(anrichten)	utföra
			bära		

Låneprefix kan ersättas av fonetiska skäl, jfr. grupp D2. Generellt tycks en friare fonotaktik snarare vara tillåten i början av ett ord än i slutet av ett ord, eftersom ordets början är relevant för identifiering och tolkning. Om det inlånade prefixet inte fonetiskt anpassas till svenskan kan det hända att det översätts: vi får i så fall översättningslån, jfr. *gegenregister* – *kontraregister*. Följande låneprefix ur tyskan hade en uppenbarligen icke svenskt uttal: *durch-* (*durk*), *gegen-*, *under-*, *hinder-*, *nach-*. Prefixet *gegen-* t. ex. lånades förmodligen under 1500-talet och visar i SAOB stor produktivitet, framför allt i förvaltningsspråkets terminologi, jfr. *gegenartikel*, *gegendeklaration*, *gegenregister*, *gegenräkning*, *gegenskrift*, *gegensvar*. I alla dessa ord ersattes *gegen-* senare med svenskans *mot-*, sällan med *gen-*. Prefixet *durch-* (också i varianten *durk-*) användes i militära terminologin och i fackspråk, jfr. *durckmarsch*, *-marschera*, *-tåg*, *durchschnitt*, *durchslag* (bergv.) för 'genombrott'. Ordet *durchlaucht*, den tyska motsvarigheten till lat. *illustrus* var populärt t. o. m. 1800-talet och kan nu betecknas som citatord. Prefixet *nach-* lever idag bara i två ord: *nachspiel* (el. *nackspil*), 'efterspel', *nattsexa*, 'mus. postludium' och *nackdel* (ty. *Nachteil*) analogibildning till *fördel* (ty. *Vorteil*). Låneord som *nachteilig* 'ofördelaktig, till skada', *nachlässig* 'slarvig' försvann.

Grupp D2 Prefixord, där prefixet ersattes med ett annat prefix (av fonetiska skäl)

argvillig	illvillig	hinderhåld	bakhåll	härställa sig	inställa sig
armbössa	fattigbössa	hinderhåld	ryggvärn	undergang	nedgang
armhus	fattighus	hinderhåld	förbehåll	undersats	eftersats
armoderi	elände	hinderlist	bakslughet	undertrampa	förtrampa,
armriddare	fattig riddare	hinderlistig	bakslug		nedtrampa
bevilkomma	tillmötesgå	hindertyg	svansrem	undfalla	avfalla ifrån
durksigtig	genomskinlig	hindre	bakre adj.	undföra	bortföra
förtid	fortid	(hintere)			ifrån,
gegenregister	kontraregister,	medsittare	bisittare		undgå, gå
	moträkning	härgå	tillgå		ifrån
gegenskans	motskans	härställa	återställa	undgälla	umgälla
gegenskrifvare	skrivare som för			undvika	avvika
	kontrabok				

4. Orddöd

Prefix kan försvinna tillsammans med hela ordet. Sådana ord trängdes ut av inhemska ord, som var enkla, t. ex. *anfå* – *börja*, *förurdela* – *döma*, eller sammansatta, t. ex. *belediga* – *förolämpa*, *umdraga* – *kringbära* o. dyl. Denna grupp är irrelevant för vår undersökning, eftersom stammen och inte prefixet försvinner.

5. Sammanfattning

Från och med 1500-talet lever tyska lånord i svenskan. De gäller framför allt de tyska ord som har använts en längre tid. En del av dessa uppfattas emellertid som fullgoda svenska, andra måste försvinna av olika skäl. De tyska låneprefixen erövrade framgångsrikt svenska språket på grund av det germanska arvet: de sårade inte särskilt språkkänslan och de avancerade till produktiva ordbildningsmedel. Dess förvirrande semantiska mångfald och dess tyskt uttal hindrade många prefix att överleva i svenskan. Egentligen försvann endast prefixen *gegen-*, *nach-* och *durch-* utan spår ur det svenska språket. En stor del av tyska låneprefixen fördelades på olika ord, ersattes delvis av inhemska motsvarigheter eller blev lösa. Svenskan skiljer, precis som tyskan ibland gör, på då lösa, då fasta sammansättningar, som uppvisar olika betydelser. Tal-språket föredrar dock lös sammansättning. Möjligtvis är detta faktum det viktigaste i fråga om prefixdöd.

Literatur

Edlund, L.-E./Hene, B., 1992: *Lånord i svenskan. Om språkförändringar i tid och rum*. Stockholm.

Dahlgren, F. A., (2: uppl.) 1951: *Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord och talesätt i svenska språket. Från och med 1500-talets andra årtionde*. Lund.

Fleischer, W./Barz, I., 1992: *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen.

- Hellquist, E., (3:e uppl.) 1948: *Svensk etymologisk ordbok*. Lund.
- Hellquist, E., 1930: *Svenska ordförrådets ålder och ursprung*. Bd. II. Lund.
- Malmgren, S.-G., 1993: *Svenska Ord. Svenska Ordböcker*. Göteborgs universitet, Institutionen för svenska språket. Göteborg.
- Ordbok över svenska språket, utgiven av Svenska Akademien (SAOB)*. 1893-. Lund.
- Prismas Tyska Ordbok*, 1992. Stockholm.
- Tekniska nomenklaturcentralen (TNC 64), 1977: *Om teknikens språk*. Stockholm.
- Wessén, E., 1970: *Schwedische Sprachgeschichte*. Bd. II. Berlin.

ORDDÖD I ÖVERGÅNGEN FRÅN RUNSVENSKA TILL KLASSISK FORNSVENSKA

1. Inledning

1.1 Bakgrund

I svensk språkhistoria markerar årtalet 1225 gränsen mellan runsvenska och klassisk fornsvenska. Årtalet har främst valts på grund av att källäget förändras i och med att folkspråket började nedtecknas i handskrivna dokument med latinskrift, d. v. s. ett nytt skriftmedium och nya genrer uppstod. Källägesförändringen hör samman med övergången från vikingatidens samhällsordning till ett medeltida samhälle av europeisk modell och har primärt orsakats av de därmed hörande politiska, sociala och religiösa omvälvningarna. Sådana förändringar har självfallet satt spår i språket genom att nya begrepp och företeelser trängt in i landet och börjat skriftfästas, men även genom att andra blivit föråldrade eller förändrade med orddöd som följd, d. v. s. ord och betydelser har försvunnit ur språket.

1.2 Syfte, hypoteser och frågeställningar

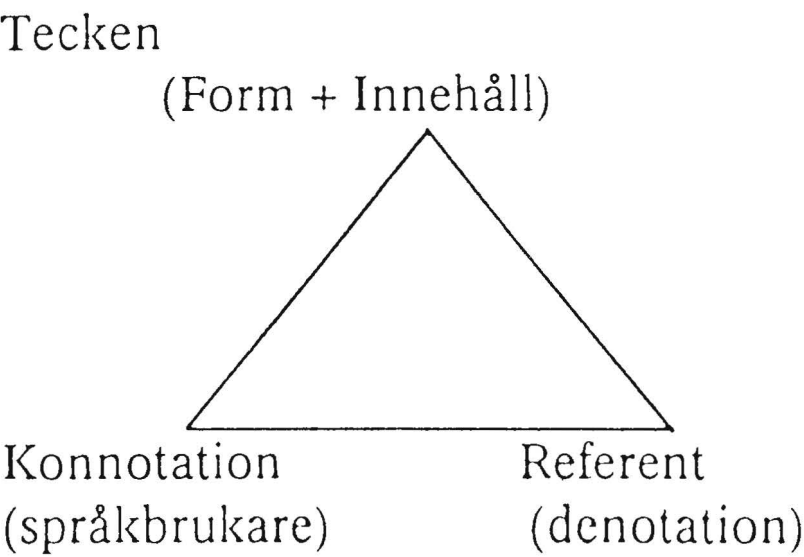
Föreliggande uppsats syftar till att diskutera en modell för analys av orddöd och några av de metodiska problem som är förknippade med ett sådant studium främst när det gäller övergången från runsvenska till klassisk fornsvenska, men snarlika problem torde vara för handen även vid arbete med andra material. Ett ytterligare syfte är att visa vilka resultat som kan erhållas av en sådan undersökning. Utgångshypotesen är att orddöd verkligen går att belägga utifrån källäget. Den andra hypotesen är att orddöd framför allt drabbat ord förknippade med specifikt vikingatida företeelser. De frågor som söker svar är alltså i vilken utsträckning källorna tillåter slutsatser om ords försvinnande, vidare med vilken säkerhet sådana slutsatser kan dras. För själva undersökningen gäller frågorna vilka ord och vilka betydelseområden som drabbats.

2. Orddöd

Inledningsvis behöver begreppet orddöd diskuteras. Med orddöd menas enligt Lange (denna volym) lexikala förluster av två slag: 1) då ordet eller den lexikaliserade frasen försvinner ur språket både till form och innehåll och 2) då en eller flera betydelser bortfaller hos ett ord som dock kvarstår i språket. Definitionen tar fasta på vissa förändringar av ett språkligt tecken, men utesluter de lexikala förluster som orsakas av att en eller flera former bortfaller för en betydelse som kvarstår. Man kan därför komplettera definitionen av orddöd ovan med 3) formförlust. Detta skulle ge en mer balanserad distinktion: fullständig orddöd med förlust av både form och innehåll samt partiell orddöd med förlust av antingen form eller innehåll.

En variant av den s. k. semiotiska triangeln kan användas för att något närmare diskutera komplexet orddöd och även illustrera några olika typer av fenomenet. Orddöd kan utifrån modellen betraktas dels som förluster inom det språkliga tecknet, såväl dess form- som innehållssida, dels som förändringar av förhållandet mellan tecknet,

dess referens (tecknets denotation) och språkbrukarna, tecknets konnotation. Enligt det första betraktelsesättet ses förändringen ur en mer lingvistisk aspekt; det andra söker finna de sociala och psykologiska orsakerna bakom orddöd.

T	=	tecken	→	=	går över till
F	=	form	=	=	samma
I	=	innehåll	≈	=	snarlik
R	=	referen	≠	=	inte samma
K	=	konnotation	>	=	större än
*	=	den viktiga förändringen			

Förkortningar använda i exemplen nedan

Nedan diskuteras några runsvenska och fornsvenska ord som exemplifierar olika varianter av orddöd. Vi börjar med några olika fall av fullständig orddöd.

(1a) ger exempel på orddöd orsakad av referentförlust. I runsvenskan beläggs det s. k. tungalidet, d. v. s. Knut den stores hird i England. När företeelsen upphört att existera ($R \rightarrow 0$), försvann även tecknet, såväl till form som innehåll ($T \rightarrow 0$).

(1a)	<i>þingalið</i>	$T \rightarrow 0$
	* hirden i England	$R \rightarrow 0$

(1b) exemplifierar orddöd med kvarstående referent. Ett ord *hvítaváðir* (T^1) påträffas i några uppländska runinskrifter och används som term för dopkläder (R) i frasen ”att dö i vita kläder”. Ordet är knutet till missionstiden och har i fornsvenskan ersatts av ett blandlån *döpilsa klædhe* (T^2 , jfr. fsax. *dopilse*). Orden är således formellt olika ($F^1 \neq F^2$). Referenten kan på ytan tyckas vara densamma ($R^1 \approx R^2$), och orsakerna till termbytet är därför inte uppenbara (jfr. lagspråkets *brupvapur* ’brudklädning’). Det är i de båda ordens konnotationer orsaken till orddöd bör sökas. I och med att *hvítaváðir* kan kopplas till den engelska missionen (Kaunitz 1998), torde ordet ha utmönstrats genom tyskt missionsinflytande.

(1b)	T^1	<i>hvítaváðir</i>	T^2	<i>döpilsa klædhe</i>	$F^1 \neq F^2$	$T^1 > 0$
		(rsv.)		(fsv.)		
		dopkläder		dopklädnad	$R^1 \approx R^2$	
	*	’engelsk mission’		’tysk mission’	$K^1 \neq K^2$	

De båda återstående exemplen visar de två olika typerna av partiell orddöd. (2) ger exempel på innehållsförlust (bortfall av en delbetydelse), medan (3) exemplifierar formförlust (bortfall av en formvariant). Det rsv. verbet *hagg(v)a* uppvisar två betydelser 'hugga (runor)' samt 'dräpa'. Ordet går ljudlagsenligt över till fsv. *hugga* 'hugga' med flera snarlika betydelser, men ej dräpa.

(2)	<i>haggv(a)</i> (rsv.)	<i>hugga</i> (fsv.)	$F \approx F$
	* (att hugga + dräpa)	(att hugga)	$R_n > R_{n-1}$

Den i runinskrifternas förböner förekommande variationen mellan *sál* och *sála* 'själ' (stark resp. svag form f.) påträffas ej i fornsvenskan. Där kvarstår endast *sál* med bibehållen denotation till referenten 'själ' (konnotationer här förbigångna), medan *sála* ej beläggs (jfr. rsv. *andi* och *and* 'ande' nedan).

(3)	* <i>sál/sála</i> (rsv.)	<i>sál/0</i> (fsv.)	$F > F$
	själ	själ	$R = R$

Jag menar att vi i fall som detta har orddöd orsakad av förändringar som endast rör tecknets formsida. Alternativet till det ovan förda resonemanget är att se orden som runsvenska synonymer, med bortfall av den ena synonymen. Att formell inskränkning dock bör betraktas som en egen kategori visas av förlusten av några i runsvenska tämligen vanliga adverb: de riktningsangivande *austarla*, *sunnarla* och *vestarla* 'österut' osv. (jfr. fsv. *øster*, *super* och *væster*) samt det karaktärsangivande *drængila* 'manligt', där förlusten inte är kopplad till en specifik rot.

(4)	-(i)la	$F \rightarrow 0$
	ADV.	$I \rightarrow 0$

Vi har alltså i (4) att göra med en inskränkning av en ordbildningstyp, d. v. s. adverb bildade med ändelsen *-(i)la*. Man kan naturligtvis se de enskilda fallen som exempel på orddöd (*austarla* ® 0; *karla* ® 0 etc., t. ex. saknas fornsvenska motsvarigheter till rsv. *karla* 'manligt' och *hæfila* 'dugligt, präktigt'), men detta ser trots allt mer ut som förlust av ett ordbildningsmorfem (*-(i)la* ® 0). Det är mer lämpligt att reservera termen orddöd för förlust av enstaka ord, betydelser och former än när hela klasser av ord drabbas.

3. Källäge

Det kan här vara på sin plats att påminna om att runskriften ingalunda upphör omkring 1225. Tvärtom fortsätter runorna att brukas i de flesta områden in emot 1300-talets slut, på Gotland in på 1500-talet och i Dalarna ännu längre. En uppdelning av källor på runsvensk respektive klassisk fornsvensk tid åstadkoms ofta genom bruket av skrift, runor respektive latinskrift. En studie av orddöd riskerar därigenom att bli en studie av skillnader av skriftmedium, mellan runinskrifter och pergamentshandskrifter. En sådan studie saknar alls inte intresse, men den skulle inte belysa orddöd i ett kronologiskt perspektiv.

Ett praktiskt och enkelt sätt att få en runsvensk respektive en fornsvensk lexikonkorpus erbjuds dock av tillgängliga ordlistor och ordböcker. Det runsvenska ord-

förrådet finns förtecknat i *Svenskt runordsregister* (SRO) och det fornsvenska i *Ordbok öfver svenska medeltids-språket* (Söderwall) och *Ordbok för lagspråket* (Schlyter). Ordförrådet i SRO har excerperats ur "samtlige kända inskrifter på sten från tiden o. 800 – o. 1100 inom medeltida svenskt område med undantag för Gotland" (SRO, III), men "är begränsat såtillvida, att egennamnen har uteslutits" (a. st.). Schlyter har medtagit de ord som finns "i det gamla lagspråket, så vidt detta inefattades i de i denna samling [d. v. s. Sveriges gamla lagar] utgifna [...] författade lagarne" (Schlyter, I), medan Söderwall omfattar "vårt medeltidsspråk sådant det [...] framträder [...] i Samlingar utgifna af Svenska Fornskrift-sällskapet" (Söderwall, III). Ordböckernas avgränsningar skapar en behaglig lucka på ca 100–175 år från runinskrifterna till det fornsvenska lagspråket och på ca 200 år till övriga fornsvenska genrer. Härmed erhålles även en möjlighet att skapa en relativ kronologi för vissa företeelser.

SRO, Söderwall och Schlyter är emellertid inte alldeles kompatibla när det gäller den geografiska eller kronologiska avgränsningen av runsvenska respektive fornsvenska. SRO har i likhet med Söderwall uteslutit gotländska belägg, vilka dock förekommer i Schlyter, som även medtar ord och betydelser från danskt område (Skånelagen). Supplementet till Söderwall medtar vissa epigrafiska belägg (t. ex. HVALF på hällen från Ugglum (Vg 98) daterad till 1100-talets andra hälft) men även belägg från bl. a. Härjedalen. Denna skillnad mellan källorna är dock relativt lätt att råda bot på genom att ta hänsyn till beläggens proveniens. Vad som är svårare att komma till rätta med är att SRO, Schlyter och Söderwall är källor i tredje hand, d. v. s. primärkällornas (runinskrifternas respektive handskrifternas) ordförråd föreligger i kategoriserat och tolkat skick via utgåvor (sekundärkällorna). Eftersom ordböckerna innehåller felaktiga tolkningar, måste beläggen för olika betydelser kontrolleras mot primärkällorna. (Att ord eller betydelser inte förtecknats torde i de flesta fallen passera obemärkt.)

Jag har för undersökningen av orddöd tagit SRO som utgångspunkt och noterat de ord, ordformer och betydelser som saknar motsvarigheter i Söderwall och Schlyter. De aktuella orden har stickprovsmässigt kontrollerats mot den angivna källan och klassats med hänsyn till ordklass, betydelse och betydelsesfär. Jag har därefter vid behov kontrollerat ordens eventuella förekomst i SAOB och Rietz' Dialektlexikon.

4. Undersökningen

Inledningsvis ges några smakprov på de analyser som ibland krävs på grund av källläget. Därefter presenteras några preliminära resultat av en smärre undersökning av orddöd i övergången från runsvenska till fornsvenska.

4.1 Polysemi och synonymi

Ett tankeväckande komplex erbjuds av runinskrifternas ord för 'ande', rsv. *andi* m. och *and* f. Enligt Schlyter förekommer *andi* i lagspråket, men inte *and*, som hävdas vara förbehållet runinskrifterna (Schlyter, 27). Även Söderwall belägger *ande* (< rsv. *andi*), men där påträffas även ett *and* m. med betydelserna 1) 'ande, andedrägt', 2) 'ande, själ' och 3) 'ande, andeväsen' (ibid., 35f.). Ordet är tillsynes polysemt och dessutom mer eller mindre synonymt med fsv. *ande*. För vårt vidkommande är betydelsen 'ande, själ' den i förstone mest intressanta.

En första misstanke om förhållandet rsv. *and* – fsv. *and* väcks av genusväxlingen från femininum till maskulinum. Denna följs av fler, när man ser närmare på beläggen på de olika betydelser som anges för det fsv. *and*. Betydelse 2) ‘ande, själ’ anges med två belägg hämtade ur rimdikten Konung Alexander: *swa gaff nectanabus op sin and alexander drogh honum pa land* (r. 503, jfr. även r. 10174 *oc hurw thu wil skipa thiin land for æn thu gifwer op thin and*). För det första återger beläggen snarare Söderwalls betydelse 1) ‘ande, andedrägt’, *iak wil blæsa mz min and swndir ij midhio thik alexand* (r. 627). Dessutom påträffas de, i likhet med det sistnämnda, i rimställning. De anförda beläggen kan således ses som eliderade former *and* av *ande*, och de båda betydelserna bör utmönstras.

Det stora flertalet belägg på det maskulina fsv. *and* ger Söderwall för betydelse 3) ‘ande, andeväsen’, vilken är den enda som förekommer i Supplementet (Söderwall, 17). Samtliga belägg uppträder i förbindelsen *hælghe and*, *hælliandh*, och vi finner här den enda säkra betydelsen, ‘den Helige anden’, för fsv. *and* och även förklaringen till ordets genus, jfr. övergången från *guð* n. till *Gudh* m.

Det i Söderwall upptagna *and* m. bör således inte betraktas som ett polysemt fornsvenskt ord (F/I¹+I²+I³), mer eller mindre synonymt med fsv. *ande* (F/I¹+I²+I³...). Enligt diskussionen ovan är rsv. *and* f. ‘ande, själ’ och fsv. *and* m. ‘andeväsen’ två homonyma ord. Det rsv. *and* f. har försvunnit ur språket till förmån för formvarianten *ande* < rsv. *andi* m. (jfr. *sál* och *sála* ovan) respektive ett *and* m., som är förbehållet beteckningen på den Helige anden.

4.2 Semantisk förlust

Det är naturligtvis svårt att visa att den semantiska sfären har minskat för ord som uppträder i runinskrifterna. I det runsvenska ordbeståndet låter sig betydelsenysanser sällan fångas, och polysema ord kan sällan beläggas. Det rsv. *aldr* m. uppträder dock med två betydelser: ‘liv’ (i SRO angivet som ‘ålder, livstid’) och ‘människosläkte’. Ordet beläggs i fornsvenska med betydelserna ‘lifstid, lif; tid; forntid’ m.fl., dock saknas betydelsen ‘människosläkte’. Ett annat exempel ges av prepositionerna *aft* (*æft*)/*æftiR* och *at*. De har i runinskrifterna betydelsen ‘efter, till minne av’ och konstrueras med akkusativ, en betydelse och ett bruk som ej beläggs i medeltidsspråket. I de flesta fall får man nöja sig med att konstatera att betydelserna inte överensstämmer, t. ex. rsv. *skipan* f. ‘skeppsutrustning; skeppsmanskap’ och fsv. *skipan* f. med 19 angivna betydelser, bl. a ‘ställning, plats; ordning; skick; sätt; befinnande; ordnande, anordning; bestämmelse; tillsyn, vård; fördelning; arrendejord’.

4.3 Ordundersökningen

SRO förtecknar c:a 550 olika ord samt ett 40-tal efterleder till sammansättningar och avledningar. (Några i runinskrifterna belagda sammansättningar har felaktigt noterats som simplex, t. ex. *brautaRkuml* n. ‘vägvård’ (U 323), *folksgrimmR* m. ‘hövding’ (Sö 126), *mærkisgærð* f. ‘utförande av minnesmärke’ (U 854), *siálubót* f. ‘själabot’ (U 347), och några simplex har förbisetts, t. ex. *pistill*, *mistill*, *kistill* m. ‘tistel, mistel, liten kista’ (Ög 181).) I runda tal har 30% (c:a 160) av de runsvenska orden drabbats av orddöd enligt definitionen. De fördelar sig över ordklasserna enligt följande:

Substantiv	63%
Adjektiv	20%
Verb	8,5%
Adverb	7%
Formord	1,5%

Som väntat påträffas de flesta förlusterna bland innehållsorden, framför allt hos substantiv och adjektiv, i mindre utsträckning hos verb och adverb. En stor andel (ca 50%) av de döda orden utgörs av sammansatta ord. Men även formord har drabbats av orddöd, fullständig orddöd: pron. *ængi* 'ingen', prep. *án* 'utan' och konj. *ef* 'om'; innehållsförlust: t. ex. konj. *áðan* 'innan, förrän' (jfr. fsv. *apans* 'nyss', nusv. *i jáns*), adv. *þar* 'därpå'; formförlust: rsv. *und* och *aft/æft* som försvinner till förmån för de utvidgade formerna fsv. *undir* och *æptir*.

4.3.1 Betydelseområden

Flera av de innehållsord som drabbats av orddöd kan föras till vissa betydelsesfärer. De områden som framträder tydligast är runor och runkunskap, kommunikation och handel, mission och samhällsstatus.

I runinskrifternas resarformler och i ristarsignaturerna förekommer ord för monumenter och deras uppförande samt runorna och runristandet. Ett flertal ord med betydelsen 'minnesmärke' beläggs ej i klassisk fornsvenska: *kum(b)l* n., *dýrð* f., *mark* f., *vitring* f. och det ovan noterade *mærkisgærð* jämte några sammansättningar på *stæin*-, *stæinhæll* f., *stæinkumbl* n. och *stæinmærki* n. Med undantag för *kumbl* är det fråga om enstaka runbelägg. Verben *bæria* 'hugga' (betydelsen ej i SRO) och *fá* 'måla, rista' som anger ristan av runor påträffas ej utanför runinskrifterna (om *rísta* se nedan), ej heller adjektiven *rýnn* 'runkunnig' och *sírýnn* (*sírýnn*) 'runristad'.

Inom sfären kommunikation och handel uppvisar sjöfartsterminologin stora förändringar, såväl beteckningar för båttyper (*skæið* f. 'krigsskepp', *knarr* m. 'handelsskepp') som organisationen ombord (förutom det tidigare behandlade *skipan* f., *stýrimaðr* m. 'skeppshövding', *skiplið* n. 'skeppsfölje, -hjälp', *skipvarðr* m. 'skeppsvakt') tycks ha försvunnit. Till samma kategori hör även de riktningsangivande *vestrvegR* och *austrvegR* m. 'västerut resp. österut' samt de som binamn belagda *grikkfari* och *ænglandsfari* m. 'greklands- resp. englandsfarare'. Även några beteckningar för kommunikation till lands har förlorats. De från runinskrifter kända *aurr* m. 'grusbank, vadställe', *óðr* m. 'vadställe' och (*h*)*laðbró* f. 'stenfylld vägbank' saknas i medeltidsspråket, i likhet med ett antal ord för 'följeslagare', *liði*, *matunautr*, *sinni* och *gængiR*.

Materialet antyder den ibland interimistiska karaktären hos ord knutna till missionsskedet. Detta gäller förutom de dopkläder (*hvítaváðiR* f. pl.) som runinskrifterna belägger, gravmonumentstypen *hvalf* n. 'gravkista' och *líkhús* n. med samma betydelse (?), även tolkat som *líknhús* n. 'barmhärtighetshus, härbärke'. Formförlusterna *and* f. 'ande' och *sála* f. (m. fl. varianter) 'själ' har redan diskuterats.

Ett antal runsvenska ord för 'hövding', *folksgrimmR*, *forungi*, *hærsiR*, *skati*, *stilliR*, *valdr* och *vísi*, beläggs ej i medeltidsspråket. Förlusten av dessa bör ses mot den nya samhällsordningen med nya ledarskikt. Men även ord för samhällsmedlemmar av lägre rang har försvunnit eller förlorat betydelser. Vikingatidens *húskarl* m. 'huskarl, överlever ej övergången till medeltid. *Fóstra* f. 'fosterdotter, -mor' jämte *fóstri* m. 'fosterbroder, (-far, -son)' förändrar först sitt innehåll till lagspråkets 'hemma uppfos-

trad trälinna' resp. 'träl' för att därefter försvinna. Betydelsen 'stå i fosterförhållande till' anges i stället av de semantiskt mer genomskinliga och entydiga fsv. *fostermopir* och *fosterbrodhir* (-*dottir* m. fl.). De ovan presenterade orden hör till olika sidor av det vikingatida samhället, och förlusten av dem förklaras enklast genom att referenterna förändrades eller upphörde att existera.

4.3.2 Vikingatida och medeltida genrer

Att 30% av runstenarnas ordbestand ej beläggs i fornsvenskan kan tyckas vara en stor andel, men detta kan nog delvis förklaras genom primärkällornas olika karaktär. Det ordförråd vi känner från vikingatid och medeltid stammar från källor som hör till vissa specifika genrer. Runsvenskan beläggs av runstenarnas textinnehåll: resarformler, förböner, ristarsignaturer och statusmarkerande tillägg (ungefär *dómr of dauðan hvern i Hávamál*). De medeltida källorna å sin sida grupperas ofta i genrerna lagspråk, religiös översättning, riddarromaner, diplom m. fl.

Antalet engångsord är högt. Det är faktiskt så att av de ca 160 orden förekommer ett 100-tal endast med ett enda belegg. Detta skall säkerligen inte tolkas så att det är fråga om ovanliga ord, utan det är snarare så att när en inskrift innehåller något utöver de ofta stereotypa resarformlerna, förböner och ristarsignaturerna, beläggs ett ordförråd som hör hemma i andra genrer. En tanke som då och då slagit mig under arbetet är att runinskrifterna innehåller en relativt hög grad av muntlighet. Till muntliga genrer bör förböner räknas ("Gud hjälpe hans själ"), men även inslag av poesi och eftermälen. *Drottkvætt*-strofen på Karlevistenen och strofen i *fornyrðislag* på Rökstenen nämns ofta som exempel. Ett antal ord som ej påträffas i medeltida källor beläggs just i dessa strofer, t. ex. furstebeteckningarna *skati* och *stillir* (*heiti*) på Rök samt de poetiska *dolg* n. 'fiendskap, kamp' och *draugr* m. 'man' på Karlevi. Men poetiska ord påträffas även i andra inskrifter (se t. ex. orden för 'hövding' ovan).

I inskrifterna påträffas vidare en mängd ord för personliga egenskaper t. ex. *ó(h)næiss* adj. 'icke neslig, ansedd', *hugsniallr* adj. 'rask i hågen', *allgóðr* adj. 'mycket god' *óniðingr* m. 'icke niding, aktad (frikostig) man'. De förekommer oftast i uttryck som *Hann var manna mæstr óniðingr* (Sm 5, Ög 77 m. fl.) med smak av det muntliga eftermälet. Möjligen kan även den stora gruppen sammansatta ord ses i ljuset av ett muntligt ordförråd, som relativt tillfälliga uttryck t. ex. *harðslaginn* 'hårdslagen' och *brautaRkuml* 'vägvård' i strofen på Sälmostenen (U 323) *Æi mun liggja, með aldr lifir, bró harðslagin, bræið æft góð[an]* (fader underförstått). *SveinaR gærðu at sinn faður. Má æigi brautaRkuml bætra værða.*

4.3.3 Några aspekter på tid och rum

Självfallet har inte alla orden försvunnit i övergången mellan vikingatid och medeltid. Man kan faktiskt göra en del iakttagelser av när och hur en del ord dör. Ett stort antal ord (17) beläggs endast i Rökstenens inskrift. Vi finner förmodligen här några ord som försvunnit tidigt ur runsvenskan, t. ex. *án* utan, *knátti* 'kunde' av **knega*. Där finner vi även ordet *húsl* 'offer'. *Sagum mógminni* (el. *ungmænni*) *þat, hvár Inguldinga variguldinn [a]t kvánaR húsl.* "Jag säger det folkminnet (el. "för de unga"), vem av Ingvaldsättlingarna som blev gäldad genom en hustrus offer." Ordet påträffas i lagspråket *husl* 'den heliga nattvarden' (jfr. fisl.). Den äldre betydelsen 'offer' har alltså

ersatts av en yngre, förmodligen under missionstid. Vi har här alltså ett exempel på ett ord som först drabbas av semantisk förändring och därefter av totalt uteslötande (jfr. *fostra*, *fostri* ovan).

Man finner dock även betydelser som återupptas först i ett relativt sent skede. Hit hör förmodligen verbet *rísta* 'rista' som förekommer i runristarnas signaturer. Medeltidsspråket känner inte den betydelse som anges i SAOB (R 2170): "med kniv, mejsel l. liknande göra fördjupade linjer, punkter o. d. [...] i föremål" och som överensstämmer med runsvenskans. Det äldsta och något tveksamma belägget dateras till ca 1600 och är av Bureus hand, en koppling som förmodligen avslöjar vem som väckt liv i en av-somnad betydelse.

Även vissa rumsliga (dialektala) fenomen kan iakttagas. Det rsv. verbet *fá* 'måla rista' beläggs dels i en liten grupp tidiga inskrifter (800-tal) i Östergötland, Västergötland och Småland, dels i några 1000-talsinskrifter från Hälsingland. Ordet verkar således ha undanträngts tidigt från ett centralt götalsområde, men bevarats längre i perifera områden.

5 Sammanfattning

Uppsatsen har föreslagit en modell för studiet av orddöd och översiktligt behandlat flera av de problem som är förknippade med fenomenet. Den stora svårigheten vid analysen är som väntat att bestämma ordens semantiska innehåll och eventuella betydelsenysanser samt att avgöra vilken typ av förlust det är frågan om. I flera fall behövs omvärderingar av ordböckernas tredjehandsuppgifter. Det faktum att en relativt stor mängd av orden som inte förekommer i medeltidsspråket hör till typiska vikingatida betydelsesfärer visar dock att orddöd kan studeras även i tidiga svenska språkskeden, i gynnsamma fall i form av ordkonkurrens eller i perspektivet av centrum och periferi.

Litteratur

- Kaunitz, M., 1998: *Det runsvenska huitauapum — om dess ursprung och spridning*. B-uppsats, Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet.
- Rietz = *Svenskt dialektlexikon. Ordbok öfver svenska almogespråket*. 1962. Lund.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket, utgiven av Svenska Akademien* (SAOB). 1893-. Lund.
- Schlyter = *Ordbok till Samlingen af Sweriges Gamla Lagar*. 1877. Lund.
- Sm = *Smålands runinskrifter* granskade och tolkade av Ragnar Kinnander. 1935–61. Stockholm.
- Sö = *Södermanlands runinskrifter* granskade och tolkade av Erik Brate och Elias Wessén. 1924–36. Stockholm.
- SRO = *Svenskt runordsregister*. Utarbetat av L. Peterson. Andra, rev. uppl. (Runrön 2.) Uppsala 1994.
- Söderwall, K. F., 1884–1918: *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. Lund. Supplement Lund 1925–73.
- U = *Upplands runinskrifter* granskade och tolkade av Elias Wessén och Sven B. F. Jansson. I–IV. 1940–58. Stockholm.
- Ög = *Östergötlands runinskrifter* granskade och tolkade av Erik Brate. 1911–18. Stockholm.

NÅGRA ANMÄRKNINGAR OM ORDDÖD I ISLÄNSKAN

Orddödens förutsättningar och orsaker har behandlats av flera framstående språkvetare och psykologer. Svenska nordister har också gjort en viktig insats på området (jfr. t. ex. Noreen, 1903; Levander, 1950). Syftet med detta bidrag är att visa, i vilken mån de anförda faktorerna kan vara relevanta för orddöd i isländskan.

Isländskan har inte bara bevarat det gamla böjningssystemet utan också i stort sett bibehållit det gamla ordförrådet, vilket gör det möjligt för de nu levande isländarna att läsa gamla texter. De moderna utgåvorna av de fornisländska sagorna, som bara i några få fall har ordförklaringar för nutida läsare, bekräftar denna mening. Utan tvivel har isländskan bevarat det gamla ordförrådet bättre än de andra nordiska språken. 90% av de 520 mest frekventa orden i nyisländska är samma som i fornisländska och bara 5% av dessa ord härstammar från tiden efter reformationen (Jónsson, 1978, 353). Enligt mina beräkningar har bara 13% av ordförrådet i Blöndal Magnússons etymologiska ordbok försvunnit från nyisländskan. Och om vi bortser från namn och poetiska synonymer (så kallade *heiti*), som kunde vara tillfälliga bildningar, blir andelen ännu mindre (10%). Och den största delen av de döda orden utgör de ord, som inte existerade i fornisländskan och som levde bara en kort tid (huvudsakligen danska och mellågtyska lånord, som omkom som purismens offer på 1800- och 1900-talet). Isländskan var i mycket mindre grad berörd av det lågtyska inflytande, som drabbat de andra nordiska språken, och i ännu mindre grad av högtyskt och franskt inflytande. Därför är det intressant att se, vilka ord som har visat sig vara så svaga, att de inte har kunnat hålla sig vid liv i ett språk, där både den språkliga utvecklingen och den stränga purismen bidrar till konserveringen av ordförrådet.

Som huvudmaterial har jag använt den etymologiska ordboken av Ásgeirr Blöndal Magnússon (1989), som anger döda ord och betydelser. Hans data prövade jag med hjälp av Cleasby-Vigfússon (1957) och den isländsk-danska ordboken av Sígfrús Blöndal (1920-1924) samt med hjälp av fyra moderna tvåspråkiga ordböcker (Janssons isländsk-svenska och svensk-isländska ordböcker (1994), Berkovs isländsk-ryska ordbok (1962) och Haraldssons rysk-isländska ordbok (1996). Jag har inte tagit hänsyn till döda namn och till de döda ord, som betecknas av Blöndal som "heiti" (d. v. s. poetiska synonymer).

Jag förstår mycket väl, att ordets sjukjournal bara kan föras och dödsattest utskrivas med stöd i textanalysen. Bara den ger oss en möjlighet att se, i vilka texter och i vilken kontext ordet försvinner först och i vilka texter och i vilken kontext det bevaras längst. Bara en sådan textanalys kan hjälpa oss att utreda förloppet och faktorer till ordets försvinnande. Men jag betraktar min insats som en förberedande studie med syfte att få till stånd en materialkorpus och ge en förberedande klassifikation med hänsyn till strukturella förutsättningar för ordets förlust, och i mycket mindre grad har jag sökt direkta orsaker till orddöd, vilket kan göras endast med hjälp av textanalysen.

Mina iakttagelser och kommentarer har bara en preliminär karaktär. Inte bara därför att jag inte beaktat texter utan också på grund av det begränsade antalet exempel. Jag har bara behandlat bokstaven *a*, och en del av *b*, *s* och *t*.

Jag har inte betraktat generaliseringen av ordformen som orddöd. För alla unga skriftspråk är kännetecknande en rik variation av fonologiska och morfologiska varianter. Med utvecklingen av kodifieringen och normeringen generaliseras en form och

blir enda representant för den gamla mångfalden. En sådan utveckling finner vi också i isländskan. Förlust av en konkurrerande ordsform kan inte betraktas som en orddöd, utan som en formdöd. Jfr. t. ex. unifieringen av fonologiska varianter som i förlusten av formerna *amban*, *önbun*, *ambun* (fetstil betyder döda ord) 'belöning', medan formen *umbun* finns kvar; eller unifieringen av morfologisk variation, jfr. t. ex. *ábrúðigur* 'svartsjuk' har försvunnit, *afbrýðisamur* finns kvar, *ábrýði*, *afbrýgði* 'svartsjuka' har försvunnit, *afbrýði*, *afbrýðisemi* finns kvar; *samvit*, *samvitand* 'samvete' är dött men *samviska* lever tills i dag osv.

Förlust av företeelsen.

Som vi alla vet försvinner ord samtidigt med förlusten av saker och förhållanden som de betecknar. Det finns två grupper av sådana ord: ord som betecknar saker och förhållanden som har försvunnit och ordsom betecknar förhållanden eller begrepp, som är kvar, men som förlorat sin aktualitet och sin sociala eller psykologiska nödvändighet. Det första fallet kan kallas naturlig död: i mina exempel är det huvudsakligen fornisländsk juridisk terminologi (jfr. t. ex. *af-ráð* (*afrarð*, *afroð*) 'skatter, betalning; skada, förlust'; *ákönnulaus* 'utan anklagelse'; *argafas* 'hot' (som förklaras av *Cleasby* som „a law term, a feint a cowardly assault, an aiming at one's body and drawing deadly weapons without carrying the threat into effect“); *áverk* 'sår'; och kyrklig terminologi som starkt förändrades först efter anslutningen till kristendomen och sedan efter reformationen. Till den gamla hedniska terminologi, som försvann tillsammans med hedendomen hör orden som t. ex. *tafn* 'sacrifice' eller de flesta ord från denna grupp är kyrkliga termer, som försvann efter reformationen (*akólútur* 'biskopsdräng', *samnungur* 'sammankomst i klostret').

Men det finns inget entydigt förhållande mellan sällskapets historia och ordsförlust. När vi jämför t. ex. svensk och isländsk släktskapsterminologi, ser vi, att släktslafs-förhållandena förblir viktigare för det isländska samhället än för det svenska, trots att det inte längre finns ett praktiskt behov av en sådan detaljerad släktskapsbeteckning: under medeltiden var det av större vikt att skilja mellan släkt på fädernet och släkt på modernet än under nyare tid, eftersom fädernesläkt och modernesläkt hade olika rättigheter (Thors, 1965, 169). Ord som *feðgar*, *feðgin*, *mæðgar*, *mæðgin*, *systrungur* 'son till moders syster', *systursonur* 'sisters son', *systrasynir*, *systrabörn*, *systradætur*, *systkinadætur*, *systkinasynir*, *systkinabörn*, *bræðrabörn*, *bræðrungur* 'son till fars bror', *þau eru tvímenningar* 'han är hennes kusin', *frænka*, *frændi* är fullt levande i nyisländska, men de har försvunnit i svenska, jfr. fsv. *fädghar*, *möðgur*. Thors antar, att förändringen i den juridiska situationen har lett till motsvarande ords förlust i svenskan (Thors, 1965, 169). Men isländskan visar att ordet kan överleva en längre tid än vi har praktisk behov av det. Det gamla arvskiftet finns inte längre på Island, men en detaljerad beteckning för släktskapsförhållanden är kvar. Samma situation har vi i ryskan, där en detaljerad beteckning av släktingar genom giftermål (*sjurin*, *dever*, *test*, *tesjtja*, *svekr*, *svekrov* osv.) inte har någon praktisk betydelse och är rudiment från den tid, då det var viktigt att urskilja sådana släktskapsnyanser. Trots att det inte finns någon förbindelse mellan förändringen i rättigheter och orddöden, kan man anta, att bevarandet av dessa ord på Island inte bara vittnar om en medveten orientering mot de fornisländska sagornas språk utan också därom, att familieband på Island förblivit mer viktiga än i de andra nordiska länderna.

Ordets eller rotens valens (t. ex. i komposita och i stående uttryck) kan förebygga orddöden, även om företeelsen försvann. Både verbet *skjalda* 'skydda med en sköld' och substantivet *skjaldari* 'den, som tillverkar sköldar' har försvunnit i isländskan, därför att företeelserna försvann. Ordet *skjöldur* finns däremot kvar, trots att det förlorat alla besläktade avledningar, och inte bara som en historism, utan också i överförda betydelser (*skydd*, *snigelhus*) och i flera stående uttryck och sammansättningar (*skjaldarglíma*, *skjaldarmerki*, *skjaldbaka*, *skjaldkirtill*, *skjaldburkni*, *koma e-m í opna skjöldu* - "falla ngn i ryggen", *bera herra skjöld* 'avgå med segern', *vera skjól og skjöldur e-s* 'vara ngns beskyddare' o. dyl.).

En naturlig orddöd, då ordet dör tillsammans med saken, är kanske intressant för historiker men inte så intressant för oss, därför att dödsorsakerna är helt klara. När man betraktar orddöden, som inte är förknippad med förlusten av företeelsen, måste man ta hänsyn till två moment: varför det gamla ordet var så svagt att det försvann och varför den unga konkurrenten var så stark, att den trängt undan det gamla ordet. När ordet dör utan att ersättas av en synonym är den första frågan viktig (se död på grund av dålig fonotaktik och fonosemantik nedan). Om ordet undanträngs genom ett annat ord, är den andra frågan viktigare. Vi måste se skillnaden mellan allmänna förutsättningar och konkreta orsaker. Sådana faktorer som ordets form bl. a. fonotaktik, fonosemantik d. v. s. ljudsymbolism, ordlängden eller homonymi kan bara betraktas som förutsättningar för förändringen, men de kan inte svara på frågan varför ett ord ersätts av ett annat ord just vid den tidpunkt, då det verkligen sker. Ordets betydelse och ordets plats i det motsvarande semantiska fältet bl. a. synonymi kan också betraktas som förutsättning för ordets förlust bara i en viss sociolingvistisk situation. Här spelar andra faktorer och först och främst psykologiska och sociologiska faktorer sin roll.

Betraktar vi först formella och strukturella förutsättningar för ordförlust.

Formella förutsättningar

1. Fonotaktik

Det finns universella fonotaktiska lagar eller tendenser, varje språk har dessutom sina egna fonotaktiska mönster. Osman kallar denna förutsättning för orddöden för "artikulatoriska svårigheter", bland vilka han nämner "anhopningen av konsonanter" (Osman, 1997, 255). Förekomsten av en fonemförbindelse, som består av 4 konsonanter i uddljud är typologiskt ganska sällsynt. Varken i svenskan eller i tyskan finner vi t. ex. ljudförbindelsen *skrj-* i uddljud. I nyisländskan finns bara 3 ord av 13 fornisländska ord på *skrj-* kvar. 10 ord har försvunnit, utan att ersättas med en direkt motsvarighet (t. ex. *skrjá* 'fladdra av skräck', *skrjála*, *skrjálást* 'skrika, ränna till', *skrjúpur* 'hålig; svag, sjuklig').

2. Fonosemantik

Exempel med *skrj-* visar också, att fonosemantik kan spela en viss roll vid orddöden och ordbevarandet. En dålig fonotaktik har framkallat orddöden hos 10 ord på *skrj-*, men den ljudsymboliska karaktären av de bevarade orden var förutsättningen till deras bevarande. Två av tre ord har samma rot (*skrjáfa*, *skrjáf* 'prassla, prassel') och har ljudsymbolisk karaktär, som blir ännu tydligare, när vi jämför dessa ord med deras svenska motsvarigheter, som är också av ljudsymbolisk karaktär (*prassla*, *prassel*).

Båda språken använder fast samma medel för att återge 'prasslande': *r*, *s*, en tonlös explosiv + sonorljud *j* oder *l* (*prsl* i svenskan, *skrj* i isländskan). Det tredje bevarade ordet är också av ljudsymbolisk karaktär, man kallar det för "sekundär symbolism": *skrjóður* 1. krake, kräk, 2. ful karl, 3. stor säck, 4. dålig bil, (eg. 'skrothög').

Fonosemantikens roll i orddöd eller ordbevarande, som var klar för A. Noreen (Noreen, 1903, 135-136), har betonats den senaste tiden av den amerikanska romanisten Yakov Malkiel (1990), som behandlar förändringar i spanskt lexikon på grund av fonetisk symbolism. Han visar t. ex. att de stigande diftongerna */ie/*, */ue/* i spanska adjektiv var associerade med "energi, styrka, motstånd". Adjektiv med en sådan diftong men utan denna betydelse tenderade att ersättas med andra former och ord. Detsamma gällde tvåstaviga adjektiv med */e/* och */o/*, som hade en ljudsymbolisk betydelse "svaghet, apati" (Malkiel, 1990).

Ödet hos orden på *skrj* och *strj* i isländskan visar hur ljudsymbolism och markering samverkar: efter brytningen och accentförskjutningen i urnordiskan utvecklades nya fonemkombinationer *strj*, *sprj* (t. ex. *strjúka* < germ **streukan*). På grund av deras låga frekvens och ljudsymboliska karaktär blev de markerade och just denna markering ledde till *j*-inskottet hos flera ord med *str*, *spr* + bakre vokal i uddljud (på så sätt utvecklades *skr-j* och *strj-* i uddljud i många ord med urspr. *skra*, *skro*, *skru* och *stra*, *stro*, *stru* (t. ex. *skrjála* (**skrála*), *strjáli+* (< **stráli*), *strjúpi* (< **strúpi*)). Men ju mer ord som fick *j*-inskottet desto mindre markerade blev *strj/skrj*-kombinationer. Och när de förlorade sin ljudsymboliska markering trädde andra faktorer fram, bl. a. fonotaktiska svårigheter, som leder till en ny förändring – ordförlusten.

Men när vi antar fonotaktik och fonosemantik som orsaker till orddöden, kvarstår frågan, varför onaturlig fonosemantik eller fonotaktik överhuvudtaget kunde existera tills orden försvann. Och varför försvann de just då de verkligen försvann och inte senare eller tidigare. Och den sista frågan i detta sammanhang är inte heller lätt att besvara: varför försvann hela ordet och inte den konsonant, som gjorde fonemkombinationen onaturlig: det fanns ju en möjlighet att förbättra fonotaktiken eller fonosemantiken (t. ex. att avskaffa *j* i den onaturliga kombinationen *skrj*).

Osman nämner en orsak till orddöden, när man medvetet undviker en fonetisk form, som betraktas som dålig eller för folklig (jfr. t. ex. tyska adjektiv på *-ig* och *-isch*) (Osman, 1997, 248). Orsaken ligger i detta fall inte i fonetiken, utan i samhällets attityd till den aktuella formen.

3. Längd

Sådana fonetiska förutsättningar som ordslängden, t. ex. ordets korthet hos Thors eller Osman (jfr. Thors, 1965, 178; Levander, 1950, 291; Osman, 1997, 251), kan knappast betraktas som en av de direkta faktorerna till orddöden. I min materialsamling finns inget fall, då orddöden förorsakades bara av ordets korthet. Thors exempel med fornisländskt *jór* 'häst' (Thors, 1965, 178) kan knappast betraktas som övertygande: det finns ord, som består av två eller till och med av ett fonem (*ey*, *á*) i isländskan. Vad det isländska *jór* beträffar, var detta ord bara en poetisk synonym till *hestur* redan i fornisländskan och det bevarar sin arkaiserande poetiska karaktär i nyisländskan. Ordet har inte försvunnit utan har blivit en poetisk synonym till 'häst', och det har även stärkt sin ställning genom bildningen av sådana sammansättningar som *jóreykur* 'dammoln efter häst, även efter en bil'.

Men ordets korthet kan indirekt utöva inflytande på orddöden. Ju kortare ordet är desto möjligare, att det kan ha flera homonymer. Det finns en statistiskt fastställd lag som lyder: ju längre ett ord är desto färre betydelser har det (Guiter, 1974, 15-20; Köhler, 1986, 100). Om homonymer hör till samma semantiska fält (och endast i detta fall – se nedan förlusten av *afi* 'man' och *fas* 'ansikte' i isländskan) har vi en förutsättning för orddöden. Det betyder egentligen, att ju längre ordet är, desto färre homonymer har det, och frånvaron av homonymer kan rädda ordet från undanträngningen genom synonymiska rivaler.

Mitt material visar, att ordets stora längd kan bli en viktig förutsättning för orddöden, om den segrande synonymen är kortare, uttrycksfullare och inkorporerad i språkets morfologiska system. I slutet av 1800-talet fanns det för begreppet 'telefon' många deskriptiva sammansättningar som t. ex. *hljóðþráður* 'ljudtråd', *hljóðmþráður* 'klangtråd', *hljóðberi* 'ljudbärare', *talþráður* 'taltråd', *fréttafleygir* 'budskapskastare', *fréttapráður* 'budskapstråd', *hraðfrétt* 'snabbnyhet' osv. (Halldórsson, 1971, 23). År 1896 uppkom formen *sími* (avlett av fornisl. *síma* 'sena, tråd') som tio år senare hade undanträngt alla andra synonymer. Samma utveckling finner vi, när vi jämför uppkomsten av många andra nya ord som kom att beteckna nya begrepp (t. ex. 'teknik', 'datamaskin', 'margarin', 'jetplan', 'bil', 'bio', 'pass' o. dyl.). I kampen mot genomskinliga sammansättningar (jfr. ovan) segrar i regel icke sammansatta korta en- eller tvåstavelseord ord, som bevarar sin morfologiska genomskinlighet och blir avledda av isländska ordrötter (som t. ex. *tækni* 'teknik', *tölva* 'datamaskin', *smjörvi* 'margarin', *pota* 'jetplan'). I somliga fall överväger faktoren *korthet* över den isländska puristiska inställningen (jfr. sådana lånord som *passi*, *bíó* och *bíll* i stället för *vegabréf*, *kvikmyndahús* och *bifreið*). Alla dessa lånord har fortfarande inhemska synonymer, men de inhemska orden har undanträngts eller håller på att undanträngas till att bli markerade språkvarianter (vgl. t. ex. paret *bíll* – *bifreið*). A. Noreen nämner "bland mindre viktigare dödsorsaker" i svenska ett ords svårhanterlighet (Noreen, 1903, 134), en sådan dödsorsak betyder egentligen att ett ord med "lätthanterlighet" (d. v. s. en kortare synonym, som lätt kan bilda nybildningar – jfr. Noreens exempel *velociped* och *cykel*) segrar. Isländskan visar, att kortare icke sammansatta nybildade avledningar med genomskinlig form är mycket mera livskraftiga än genomskinliga sammansättningar: t. ex. *pota* 'jetplan', jfr. *pot* 'susande', *þjóta* (*þytur*) 'susa (sugar)'; *tölva* 'datamaskin', jfr. *tal* (*töl*), *tala* (*tölur*) 'antal', *telja* (*talði*, *töldum*) 'räkna', *tölfræði* 'statistik', *tölvísi* 'aritmetik' osv., *smjörvi* 'margarin' jfr. *smjör* 'smör', *smjörugur* 'smörig' osv.; *hreyfill* 'motor', jfr. *hreyfa* 'sätta i rörelse', *hreyfing* 'rörelse', *hreyfanlegur* 'rörlig' osv.

Det är klart, att den inhemska formens seger över lånordet i isländskan är ett resultat av den medvetna verksamheten av isländska puristister, som redan under loppet av två århundraden har försökt att skydda isländskan mot strömmen av lånord och hålla språket "rent". Men segern av den kortare nybildade avledningen över den längre nybildade sammansättningen kan vara förknippad inte bara med den allmänna strävan efter språkekonomi utan också betingad av språkets struktur: avledningar med inre flexion och suffigering är ett mycket produktivt ordbildande medel i isländskan.

Strävan efter ekonomi å ena sidan och efter längd å den andra återspeglar två olika strategier hos samtalsdeltagare: den talande strävar efter korthet (minimering av koderingsansträngningar), den hörande – efter tydlighet (minimering av dekodningsansträngningar). De anförda exemplen på orddöd i isländskan vittnar om, att i detta fall övervägar den talandes strategi.

4. Homonymi

Som isolerad företeelse kan knappast betraktas som en avgörande faktor för ord- undanträngningen, därför att det inte finns någon homonymi i texten. I varje språk finns det massor av homonymer, vilka inte leder till orddöd. Homonymi, som förutsättningen för orddöd (jfr. Noreen, 1903, 134) kan spela en viss roll i sådana fall, när homonymer hör till samma semantiska klass (eller till samma ordfält). Bara i sådana fall kan homonyma satser och kontexter uppstå. Romanisten Steven Dvorkin visade hur en sådan homonymi ledde till orddöd i spanska (t. ex. adj. *vero* 'true') försvann i spanskan på grund av homonymi med adj. *vero* ('multi-coloured') (Dvorkin, 1995, 164). Lika grunder skulle kunna anföras för förlusten av ordet *afi* (< *af-l*) 'man' i isländska, som kom att fonetiskt sammanfalla med etymologiskt obesläktade *afi* 'farfar/morfar' (< *av-*). I detta fall kan också andra faktorer ha spelat en roll: En rik synonymi av *afi* – 'man' å ena sidan och en högfrekvent användning av *afi* 'farfar/morfar' å andra sidan (jfr. det allitererande paret *afi* og *amma*). Det på 1600-talet inlånade ordet *fas* 'ansikte' försvann inte bara på grund av den isländska purismen (jfr. det nya lånordet *fés* 'tryne') utan också på grund av homonymi med *fas* 'väsen, uppträdande' som hör till det närliggande ordfältet. Samma förutsättning har antagligen bidragit till förlusten av ordet *salur* (<fr. *ciel*) 'sängbaldakin', som råkade att vara homonymt med *salur* 'sal, bostad, våning'.

Strukturella förutsättningar

1. Ordets isolerade ställning inom ordförrådet.

Man antar att försvagningen av ordets motivering (ordets isolerade ställning) kan leda till orddöd. Trots att inflytandet av denna faktor är teoretiskt möjligt, jfr. t. ex. Noreens förmodan, att *blåman* avlösts av *neger* i svenskan sedan *blå* upphört att betyda 'mörk' (se andra exempel i Noreen, 1903, 133), har jag inte hittat ett enda exempel på denna faktor i min materialsamling. Vad Noreens exempel med 'blåman' angår, visar jämförelsen med *blámaður* i isländskan, att denna faktor knappast var avgörande för ordets död: i isländskan undanträngdes *blámaður* först av *blökkumaður* och *svertingi* och sedan av *negri* (på 1800-talet) fastän adjektivet *blá* inte förlorat betydelsen 'svart', och lägg märke därtill, att den första komponenten i ordet *blökkumaður*, som undanträngt *blámaður*, är semantiskt helt isolerat.

2. Polysemi.

Man antar att ord med alltför vidsträckt betydelseområde kan få en försvagad position (Thors, 1965, 177-178). De exempel, som Thors anför kan avvisas, om vi jämför utvecklingen i svenskan och i isländskan. Thors antar, att verbet *bregða* försvann från svenskan på grund av sin starkt utpräglade polysemi (rester av detta verb finns bara i *förebrå* och i uttrycket *brås på någon*). Å andra sidan spelar denna polysemi ingen roll i isländskan, där samma verb har bevarat alla sina betydelser tills i dag: 'röra hastigt, draga (*sverði*)', 'förändra (*litum*)', 'nedtaga (*tjöldum*)', 'upphöra med (*búi*)', 'bryta, binda om, linda om, fläta (*gjörð*)', 'använda brottningsknep, beskylla (*e-m um e-ð*)'. Dessutom finner vi detta verb i flera stående uttryck: *b. fæti fyrir e-n* 'sätta krokben för ngn'; *bregða e-m í e-s líki* 'genom trolldom förvandla ngn till ngt' o. dyl. I min ma-

terialsamling finns inte ett enda exempel på orddöd, som skulle kunna vara betingat av polysemi.

3. Synonymi

Man antar att ordet kan dö, därför att det undanträngts av en synonym. Trots att man skrev om synonymins roll för orddöden redan på 1800-talet, har denna uppfattning blivit särskilt populär i samband med Triers strukturalistiska idéer om ordfältet (Trier, 1932), som i hans arbeten ser ut som ett strukturalistiskt fonologiskt system, i vilket alla distinktiva drag endast bestäms med hjälp av oppositioner (jfr. "So stehen die Wörter einer Sprache nicht einzeln als Sinnträger da, sondern jedes hat sein Sinn nur daher, daß andere neben ihm Sinn haben. Indem das einzelne und letzte elementare Stück mitbaut und mitträgt, bestimmt es die anderen und wird von ihnen bestimmt" Trier, 1932, 417).

Varje ny synonym kan då framkalla en kedjereaktion och undantränga ett gammalt ord. Men synonymin kan inte förklara, varför ordet försvinner. I bästa fall kan den visa för oss, hur ordet försvinner. Svaret på frågan om dödens orsak är förknippat med frågan, varför det nya ordet undantränger det gamla. Synonymi i sig är inte orsak till ordets död, döden kommer bara när det nya ordet anses vara uttrycksfullare eller bättre, förnämare än det gamla (jfr. t. ex. *simi*, *pota* o. dyl. ovan). Vår uppgift är att finna svaga punkter hos ordet som dog och starka punkter hos ordet som segrat. Mycket ofta undanträngs inte ordet av gamla synonymer, som länge existerat vid sidan av döingen, utan av nybildningar av mer sporadisk karaktär (Zetterholm, 1937, 141; Levander, 1950, 295). Just sådana tillfälliga bildningar visar sig vara uttrycksfullare, tack vare deras novitet.

Sådana företeelser som ordets isolerade ställning inom ordförrådet, homonymi, polysemi, synonymi kan knappast betraktas som verkliga orsaker till orddöden. Däremot kan de anses vara strukturella förutsättningar för ordets förlust.

Psychologiska och sociala faktorer

1. Strävan efter mer expressivitet

Av sådana faktorer som eufemism, "förbättring" av ordet (jfr. t. ex. *piga* – *jungfru* – *hembiträde* – *husassistent* i svenskan) och strävan efter mer expressivitet finns i min materialsamling bara exempel på det sistnämnda. Vi har redan sett, att orsaken för orddöden inte är synonymin utan uppfattningen av en av synonymerna som mer uttrycksfull. Ordet *panna* i svenska, *pande* i danska och *panne* i norska har undanträngt fsv., fda. *æenne* som ännu finns kvar i svenska dialekter och i isländska (*enni*). En tid kunde de vara partiella synonymer, som i modern isländska *enni* (ansiktsparti) – *panna* (1. hushållskärl, 2. ansiktsparti), men när det semantiska sammanhanget mellan 1. *panna* och 2. *panna* och därmed bildligheten försvinner, förlorar ordet sin bildliga karaktär och blir semantiskt neutralt. Det är en förutsättning för en förnyelse: i svenskan finner vi nya uttrycksfullare ord för 'panna' (*klot*, *knopp*, *planet*, *flint*), som antingen är stilistiskt markerade (vard. *planet*, *knopp*) eller förblir utanför normens ram (*klot*, *flint*). I isländska förblir *panna* en stilistiskt markerad synonym till *enni*. Några semantiska fält är särskilt utsatta för sådana ständiga förnyelser, t. ex. kroppsdelar, värderande adjektiv och adverb, "runda ord", ord för pojke och flicka,

o. dyl.: i U.-B. Kotsinas' stockholmsvenska slanglexikon finner vi 165 ord för 'pojke' och 280 ord för 'flicka' (Kotsinas, 1996, 411-416). En sådan rikedom på synonymer är en outtömlig källa för nya normord. "Färglösa" normalspråkliga ord tenderar att ersättas av ord, vilka är tilltalande dels genom sitt blotta nyhetsvärde, dels genom en djärv betydelseöverföring (*panna* – *enni*).

Detta förklarar för oss, varför olika nordiska språk, som har nästan identiska grundordförråd har olika ord för 'pojke' och 'flicka'.

Ju mer onormerat och okodificerat ett ord är, desto mer markerat och uttrycksfullt är det. Just denna uttrycksfullhet och bildlighet utgör orsaken att ordet tränger in i språknormen, först i ovårdat tal (med stilvärde "vard."). Men ju oftare och i fler kontexter som ordet används, desto snabbare förlorar det sin markering och bildlighet, vilket medför en ny förändring: ordet undanträngs till periferi av den nya konkurrenten eller dör. Det nya ordet upprepar samma utvecklingsgång.

Om vi jämför orddöden i isländska, som är betingad av strävan efter mer uttrycksfullhet, med orddöden i andra nordiska språk, finner vi att ordundanträngandet i isländskan beträffar samma semantiska ordklasser men att det sker långsammare än i andra nordiska språk. Ordet *panna*, *panne*, *pande* är t. ex. det enda omarkerade ordet för begreppet 'panna' i svenska, norska och danska (fsv., fda. *æenne* är död), i isländskan finner vi samma utveckling bara under det första stadiet (*panna* är en stilistiskt markerad synonym till *enni*). Det stilistiskt neutrala ordet för 'pojke' var i fornnordiska **sveinR*. Nu finner vi det finska lånordet *pojke* i svenskan, *gutt* i norskan och *dreng* i danskan. Ordet *sven*, *svend*, *svenn* har förlorat sin huvudbetydelse i dessa språk (*svend* i da. har blivit obruklig i betydelsen 'pojke' men fått en speciell betydelse 'gesäll'), i svenskan är *sven* ('ung man') en historism (jfr. stilvärde "ålder." i svenska ordböcker). Bara i isländskan återfinner vi betydelsen 'pojke', men ordet har undanträngts till fältets periferi (jfr. stilvärde "litt." i Haraldssons ordbok) av sådana ord, som *drengur*, *strákur* och *piltur*. Varken i de kontinentalnordiska språken eller i isländskan är ordet *sven* dött, men i inget av dem har det bevarat sin ursprungliga betydelsevolym. Isländskan bevarar dock denna volym i mycket högre utsträckning än andra nordiska språk. En sådan "efterblivenhet" hos isländskan kan förklaras med den puristiska tendensen att hålla det moderna språket så nära den klassiska fornisländskan (d. v. s. 1200-talets språk) som möjligt.

2. Purismens offer

Ett särskilt fall av orddöd i isländskan är förlustenn av ord i samband med den moderna isländska purismen. Den puristiska inställningen till lånord började på 1700-talet och har förblivit som ett viktigt drag i den isländska språkpolitiken tills i dag (Halldórsson, 1979, 76-86). I det fall, då andra europeiska språk lånar ord för nya begrepp, försöker isländarna skapa nya ord av eget material. Från början existerar en rad synonymer för det nya begreppet, men till slut segrar den bästa (kortaste, uttrycksfullaste, morfologiskt bäst integrerade osv.) varianten. De andra synonymerna försvinner utan att i de flesta fall ha registrerats i ordböckerna. Orddöden beträffar i detta fall nybildningar, som inte förmått att hålla sig kvar i språket. Till de faktorer, som säkrat de korta ordens seger över de genomskinliga sammansättningarna hör inte bara deras korthet och uttrycksfullhet, utan också det faktum, att varje ordform som segrat, var den enda korta varianten som konkurrerade med flera sammansatta synonymer (jfr. t. ex. ovan synonymer för 'telefon'). Konkurrensen mellan synonymer

för nya begrepp är kännetecknande för alla andra språk (jfr. t. ex. konkurrensen mellan *Helikopter* och *Hubschrauber* eller *Aeroplan* och *Flugzeug* i tyskan eller *gelikopter* och *vertolët* eller *aeroplan* och *samolët* i ryskan, som slutade med segern för den inhemska varianten i båda språken), men sådana inhemska ord för nya begrepp är ett undantag i de europeiska språken. I isländskan segrar nästan alltid den inhemska formen, och om det finns en tävlan mellan avledningen och sammansättningen segrar i regel avledningen. Det betyder att i kampen mellan den bildliga motiveringen av avledningen och den torra analytiska förklaringen av sammansättningen segrar avledningen (jfr. t. ex. *pota* vs. *strókflugvél* 'jetplan').

I min materialsamling finns en stor grupp av lånord, som försvann, därför att de inte kunde konkurrera med inhemska ord eller dog som resultat av den purism, som var särskilt stark i slutet av 1800-talet och på 1900-talet. Strävan efter politisk oavhängighet och rädslan att förlora sin isländska identitet och dess viktigaste drag – språket har varit grunden till den starka isländska purismen. Som förebild för den nya isländska språknormen betraktades på 1800-talet (och betraktas fortfarande) de fornisländska sagornas språk och flera ord, som kom in i språket under perioden mellan 1400 och 1700 talet har rensats ut från språket. Till sådana ord tillhör: *bóti* 'sko' (< fr. bote); *amía* 'käraste' (< fr. amie); *salfi* < da. *salve* 'salva, smörja'; *sali* 'kamrat, kompanjon' (< da. *selle* < mlt. *selle*, *geselle*); *samla* (< dän. *samle* < mlt. *samelen*; *sans* (< da. *sans* < fr. *sens*). Verbet *sansa* 'bringa ngn till förnuft' och *pluralia tantum sansar* 'sinnen, förnuft' i enstaka fraser (jfr. *taka sönsum* 'ta sitt förnuft till fånga') finns fortfarande kvar; *sapol*, *sappel*, *sjappel* 'ett slag av huvudbonad' (< mlt. *sappel* < fr. *chapel*); *sargent*, *sergent* 'infanterist' (< mlt. *sargent*, *sergent* < mlat. *sargentus*), *sálifa* (< lat. *saliva*) 'spott', *selskapur* (< da. *selskab*) 'sällskap'.

Särskilt utrotades danska lån eller de lån som kommit in genom danskan (jfr. *salfi*, *sali*, *samla*, *sans*, *selskapur* osv.), och i synnerhet de lånord som inte hunnit att absorberas av isländskan och tack vare sin oanpassade form uppfattades som danska eller utländska (jfr. t. ex. mask. *sergeant* eller *sans*). Bättre gick det med motsvarande verbet *sansa*, som tack vara *-a*-ändelsen lät helt islänskt. Morfologisk och fonologisk anpassning spelade en mycket stor roll vid bevarandet av det inlånade ordet i isländskan. De lånord som hunnit att anpassa sig morfonologiskt för etableringen av den nya skriftnormen och innan 1800-talets purister började sin verksamhet finns kvar fram till våra dagar.

Men inte bara de ord som lånats efter fornisländsk tid, utan också flera lånord från den fornisländska litteraturens blomstringsperiod, särskilt lärda lånord från latinet, som i dag finns i flera språk i Europa, har inte kunnat hålla sig kvar i isländskan utan ersatts av inhemska nybildningar (jfr. t. ex. *diptongus*, *pleonasmus*, *barbarismus* i den Tredje grammatiska avhandlingen av Olav Þordarsson (mitten av 1200-talet), som motsvaras av *tvíljóð*, *offylli* och *málleysa* i nyisländskan). Bara ett fåtal av sådana ord lever kvar än i dag (t. ex. *náttúra*).

Litteratur

- Ásgeir Blöndal Magnússon, 1989: *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík.
 Berkov, V. P. (med hjälp av Árni Böðvarsson), 1962: *Íslenzk-rússnesk orðabók*. Moskva.
 Cleasby R./Gudbrand Vigfusson: 1957: *An Icelandic-English Dictionary*. Oxford.
 Helgi Haraldsson, 1996: *Rússnesk-íslensk orðabók*. Reykjavík.

- Jansson, S. B. F., (7:e uppl.) 1994: *Isländsk-svensk ordbok*. Stockholm.
- Jansson, S. B. F., (3:e uppl.) 1994: *Svensk-isländsk ordbok*. Stockholm.
- Sígfús Blöndal, 1920-24: *Íslensk-dönsk orðabók*.
- Cederschiöld, G., 1893: *Döda ord*, Lund.
- Dvorkin, S. N., 1995: „The role of Grammatikal Category and Semantic features in Lexical loss. Old Spanish primary adjectives“. In: *Panorama der lexikalischen Semantik*. Hrsg. von U. Hoinkes. Tübingen. 159-167.
- Guiter, 1974, "Les relations fréquence-longuer-sens des mots. In: *14. Congresso Internationall di linguistica e filologia romanza*. Napoli. 15-20.
- Halldór Halldórsson, 1979: "Icelandic purism and its history“. In: *Word*, 30, 76-86.
- Jón Hilmar Jónsson, 1978: „Zur Sprachpolitik und Sprachpflege in Island“. In: *Muttersprache* 6. 353-362.
- Köhler, 1986: *Zur linguistischer Synergetik: Struktur und Dynamik der Lexik*. Bochum.
- Levander, L., 1950: „Till frågan om ordens död“. In: *Antikvariska studier* 4 (VHAAh 7). Stockholm. 291-312.
- Malkiel, Y., 1990: *Diachronic problems of phonosymbolism*. V. 1. Amsterdam/Philadelphia.
- Noreen, A., 1903: „Ordens död“. In: *Spridda studier*. Andra samlingen. Stockholm. 126-137.
- Osman, N., 1997 (red.): *Kleines Lexikon untergegangener Wörter. Wortuntergang seit dem Ende des 18. Jahrhunderts*. München.
- Thors, K.-E., 1965: „Ordens död“. In: *Folkmålsstudier*, 19. 167-184.
- Trier, J., 1932: „Sprachliche Felder“. In: *ZfdB* 8. 417-427.
- Zetterholm, D. O. ,1937: *Nordiska ordgeografiska studier*. Stockholm.

Bisher sind in dieser Reihe erschienen:

- Heft 0: *Jahresbericht 1993*. 50 S. (1994)
- Heft 1: *Vorlesungsverzeichnis Sommersemester 1995. Jahresbericht 1994*. 58 S. (1995)
- Heft 2: Claudia Beindorf, Izabela Dahl, Stephan Michael Schröder: *Kulturwissenschaft und Landeskunde. Kommentierte Auswahlbibliographien*. 81 S. (1995)
- Heft 3: Stephan Michael Schröder: *Das skandinavistische Internet*. 39 S. (1995)
- Heft 4: *Vorlesungsverzeichnis Wintersemester 1995/96. Biographien und Bibliographien der Mitarbeiterinnen und Mitarbeiter*. 66 S. (1995)
- Heft 5: *Vorlesungsverzeichnis Sommersemester 1996. Jahresbericht 1995*. 62 S. (1996)
- Heft 6: *Vorlesungsverzeichnis Wintersemester 1996/97*. 52 S. (1996)
- Heft 7: Jurij Kusmenko/Sven Lange (Hrsg.): *Nordisk språkhistoria*. 100 S. (1996)
- Heft 8: *Vorlesungsverzeichnis Sommersemester 1997. Jahresbericht 1996*. 72 S. (1997)
- Heft 9: Andreas Vollmer/Soffía Gunnarsdóttir (Hrsg.): *die lyrische grammatik. experimentelle poesie deutsch–isländisch/isländisch–deutsch*. V+91 S. (1997)
- Heft 10: *Vorlesungsverzeichnis Wintersemester 1997/98*. 48 S. (1997)
- Heft 11: *Vorlesungsverzeichnis Sommersemester 1998. Jahresbericht 1997*. 83 S. (1998)
- Heft 12: Erdmuthe Gelbrich: *Arbeit mit Literatur und Bibliographien*. 38 S. (1998)
- Heft 13: *Vorlesungsverzeichnis Wintersemester 1998/99*. 54 S. (1998)
- Heft 14: Jurij Kusmenko/Sven Lange (Hrsg.): *Historisk lexikologi. Orddöd*. 84 S. (1998)

NORDEUROPA-INSTITUT

Humboldt-Universität zu Berlin

Kleine Schriften des Nordeuropa-Instituts 14, ISSN 0946-1841
Humboldt-Universität zu Berlin, Philosophische Fakultät II,
Nordeuropa-Institut, Unter den Linden 6 — D-10099 Berlin
(Besuchsadresse: Schützenstraße 21)
Tel. +49-[0]30-20196625 — Fax +49-[0]30-20196626
e-mail: nordeuropa@german.hu-berlin.de
<http://www2.rz.hu-berlin.de/inside/skan/>

